

COMENTARII ȘI OBSERVAȚII CU PRIVIRE LA O NOUĂ CARTE DEDICATĂ DOMNIEI LUI ȘTEFAN CEL MARE (ADRIAN ANDREI RUSU, ȘTEFAN CEL MARE ȘI MOLDOVENII DIN VREMEA SA)

MONICA DEJAN*

Abstract:

The history of Stephen the Great is and will be a subject for many researchers in Romania and abroad. Some contributions are scientific research, some are not, but they are pretended to be. Even in the second case, the texts are useful to understand how the ruler of Moldavia is perceived in the 21st century. Of course, the book „Ștefan cel Mare și moldovenii din vremea sa” (Stephen the Great and the Moldavians of his time) by Adrian Andrei Rusu belongs to the scientific contributions made in the last decades and offers a new perspective of Medieval Moldavia. As a small country (even it was not that small), Moldavia, is compared with the most important neighboring kingdoms, especially Hungary, but also Poland. At the same time, Stephen the Great and his subjects are also presented in the same way, as people with limited aspirations and achievements. In my opinion, it is a limited point of view based on limited historical and archeological sources which were used to prove this theory.

Keywords: Medieval Moldavia; Stephen the Great; Adrian Andrei Rusu; archaeological research; book.

Anunțată periodic de autor, în timp ce lucra la elaborarea ei, *Ștefan cel Mare și moldovenii din vremea sa* este un exemplu pentru dificultățile prin care o asemenea lucrare vastă trece pentru a ajunge să fie finalizată. Nici tipărirea nu este ușoară, implicând cheltuieli sporite pentru care s-au solicitat donații. Apariția mult așteptată a cărții dovedește că sânguința autorului și donațiile au fost pe măsura unei astfel de întreprinderi. Desigur, numele lui Ștefan cel Mare prezintă totdeauna interes, iar cei 47 de ani de domnie oferă posibilitatea de a scrie cărți încă pe atât pe câte s-au scris până acum.

Pentru acoperirea unui subiect atât de vast, Adrian Andrei Rusu a împărțit lucrarea în mai multe teme, fiecare beneficiind de o prezentare complexă, utilizând toată gama de izvoare istorice accesibile, pentru a realiza „tabloul” în care Ștefan cel Mare apare împreună cu supușii săi.

Structura lucrării se prezintă astfel: I. Introducere, II. Structurile societății, III. Arhitecturi laice, IV. Bisericele Moldovei, V. Războaie, oșteni și arme, VI. Bunuri și fapte consumate, măcinate sau împrăștiate, VII. Ceramica regină-la locul ei, VIII. Încheieri ?, IX. Anexe și abrevieri

* Muzeul Național al Bucovinei, Suceava; monicadejan@yahoo.com.

bibliografice, X. Indice. Capitolele de la I la VIII au și subcapitole care detaliază aspecte considerate importante de către profesorul clujean.

De la *Ioan de Hunedoara și românii din vremea lui* (Cluj-Napoca, 1999) la *Ștefan cel Mare și moldovenii din vremea sa* (Cluj-Napoca, 2022), profesorul Rusu a străbătut un lung drum prin istoria Transilvaniei, inclusiv prin cercetări arheologice. Cele două personalități ale istoriei noastre, Ioan de Hunedoara și Ștefan cel Mare, au puține lucruri în comun care se rezumă la copilăria și adolescența viitorului domn, deși semnificative și importante dacă ar putea fi demonstrate cu certitudine, iar moldovenii sunt cât se poate de români și în timpul lui Ștefan cel Mare, după cum o consemnează documentul emis la Suceava, 8 februarie 1470¹. Trecerea domnului Rusu peste Carpați s-a făcut brusc, cu această carte impresionantă, publicată la doar cinci ani de la debutul cercetărilor de la Bistrița, dar diferită de ce a mai scris domnia sa prin volum, atitudine și stil. Și subiectul era generos, dar și bibliografia², după cum constată și autorul chiar din primele rânduri. Totuși, pentru că există un totuși, pentru care această carte a fost scrisă. În opinia mea, intenția a fost de a realiza o sinteză, mai mult sau mai puțin completă a ceea ce există, ca lucrare științifică, despre Ștefan cel Mare și moldovenii săi, cu scopul de a rearanja datele existente, oferind noi interpretări și noi ipoteze la ceea ce se cunoaște deja. Desigur, nu pot exista răsturnări de datare și de apreciere științifică, deși autorul contestă aproape tot ceea ce s-a scris până acum, oferind în locul unor ipoteze, alte ipoteze. Folosirea unui limbaj ... incisiv, poate lăsa impresia celor nefamiliarizați suficient cu subiectul că autorul are dreptate. Cunoscând de aproape lucrările domnului profesor universitar Adrian Andrei Rusu de până la apariția acestui volum, am constatat excelenta documentare, informația științifică analizată obiectiv și detașat, exact cum trebuie să fie orice text care tratează istoria: „fără ură și părtinire”. În anii trecuți, domnul Rusu s-a remarcat cu câteva recenzii destul de dure (și nedrepte, după părerea mea) la adresa celor recenzați, noua lucrare a domniei sale putând fi considerată în aceeași linie, o recenzie generală.

Nu neg curajul autorului de a se avânta, după o viață petrecută în a dezlega istoria medievală a Transilvaniei, în dezlegarea istoriei Moldovei medievale, mai ales că aceasta vine din partea unui cercetător binecunoscut. În plus, Moldova și Ungaria au fost state vecine, iar Dragoș și Bogdan erau români maramureșeni. Legăturile dintre cele două state vecine erau profunde, au cunoscut sușuri și coborâșuri, dar au fost trainice și de durată. Nu-i uităm nici pe secuii de peste munți, aliați de nădejde de-atâtea ori ai lui Ștefan cel Mare. În plus, pentru o privire diferită, din interiorul arcului carpatic, orice contribuție este binevenită și au fost câteva chiar în ultimii ani³.

Probabil că dorința autorului de a scrie această carte a pornit după ce, în anul 2017, în condiții destul de neînțelese, dar explicate parțial, a început cercetări arheologice la Mănăstirea Bistrița, jud. Neamț⁴. Din datele furnizate de situl acera.ro în care sunt înregistrate toate cercetările arheologice, dar și cele existente pe pagina Comisiei Naționale de Arheologie, cercetarea s-a realizat inițial prin Muzeul Județean Mureș, ulterior cercetarea derulându-se prin Complexul Muzeal

¹ DRH. A, II, 239-241.

² Menționez că voi folosi doar bibliografia apărută până în anul apariției cărții și doar cea pe care am considerat-o strict necesară pentru a-mi susține argumentele, în special cele arheologice, și a nu încărca textul. Comentariile la cercetările de istoria artei din această lucrare ar merita o analiză separată.

³ SIMON 2005, SIMON 2017, POP, SIMON 2018. La acestea se mai adaugă culegeri de studii care au articole despre Ștefan cel Mare cum ar fi: DUMITRAN, MÁDLY, SIMON (eds.) 2009. Le menționez strict pe cele apărute înainte de anul 2022, ulterior au mai apărut și altele.

⁴ RUSU 2023: 187.

Neamț. Din toate informările și prezentările (de pe Facebook) realizate pe tema cercetărilor de la Bistrița, putem observa lipsa celor doi responsabili de șantier. În calitate de responsabili au avut vreo responsabilitate? Au fost prezenți pe șantier măcar o dată sau de două ori? Din păcate, acest aspect poate fi lămurit doar de cei doi responsabili de șantier, pentru că nu a fost publicat în *Cronica cercetărilor arheologice* nici un raport aferent campaniilor 2017-2022, perioadă în care domnul Adrian Andrei Rusu afirmă că a realizat cercetări la Mănăstirea Bistrița. Înainte de a-i acuza pe alții că sunt mistificatori, poate ar trebui lămurită răspicat această situație... dar și încă una. Colectivul de cercetare este format doar din el însuși (nu sunt menționați alți membri în colectiv sau aceia sunt ... „cercetași” și atât)?

Nu am nici o îndoială că cercetătorul clujean a fost animat de cele mai bune intenții în demersul său, considerând probabil că arheologii locali nu au suficientă pregătire și clarviziune pentru abordarea unui asemenea șantier, deși cercetarea nu era nouă⁵ și săpătura începută în 2017 de dimensiuni restrânse, cel puțin așa părea în fotografiile publicate constant pe Facebook. Continui pe tărâmul ipotezelor, dar arheologia se bazează mult pe ele, așa că presupun că, în contextul cercetărilor de la Bistrița, în care cei doi responsabili de șantier nu puteau să-l ajute prea mult, domnul Rusu a început să se adâncească în vasta bibliografie arheologică a Moldovei medievale și a rămas profund nemulțumit. Această nemulțumire putea fi manifestată mai de mult, când o parte dintre specialiștii reputați ai domeniului erau încă în viață și i-ar fi putut răspunde mai documentat și mai direct decât mine. Îmi asum riscul de a face acest lucru în locul lor, fiind pe deplin conștientă că nu voi reuși să am competența profesorului Mircea D. Matei⁶, nici a regretatei noastre colege, Paraschiva-Victoria Batariuc. Totuși, în preajma lor am învățat să respect munca celor dinaintea mea, să fiu îngăduitoare cu șovăielile începutului de drum, pentru că, citându-l pe Petre Diaconu, spun și eu: „*nu discut cu arheologi care nu au greșit niciodată*”, dar asta e valabil pentru toți oamenii. În plus, adaug că nimic nu poate fi continuat și dezvoltat fără ca cineva să facă primul pas sau să așeze prima cărămidă. Toți cei citați în lucrare au făcut mai mult sau mai puțin, dar toate ipotezele, discuțiile și concluziile domnului Rusu se bazează pe munca lor. Prin comparație, doritul efort demolator al autorului este exagerat și inutil, până la urmă, fără a produce efecte notabile decât pentru neinițiații care ar avea răbdarea de a citi întregul tom.

Volumul domnului Rusu a avut o semnalare aparținând tânărului cercetător Andrei Mirea care apreciază pozitiv lucrarea și face comentarii elegante pe seama ei, abordând mai puțin problematica arheologică, deși aceasta este majoritară în carte⁷. De asemenea, voi încerca să nu repet observațiile domnului Adrian Bătrîna, care a subliniat numeroase aspecte ale cărții care nu au legătură cu o lucrare științifică⁸. Mai există o prezentare a colegului Vitalie Josanu⁹.

În *Introducere*, autorul menționează o mică parte dintre numeroasele contribuții științifice dedicate domniei lui Ștefan cel Mare, pe care le analizează critic (p. 13). Pentru lucrările apărute în

⁵ BĂTRÎNA 2024: 189-228.

⁶ Opinia domnului Rusu, care vorbește din calitatea sa de fost profesor universitar la o universitate de elită, e contrară: „*vom vedea că același autor a contribuit din plin la minimalizarea caricaturală a mesajelor recoltate din arheologia pe care a practicat-o și a condus-o. Nicio singură clipă nu și-a recunoscut rolul major în performanțele jalnice atinse. Iar breasla nici atât, l-a ajutat să ajungă profesor universitar de calibru județean*” (p. 33, nota 126).

⁷ MIREA 2022-2023: 377-384.

⁸ BĂTRÎNA 2024: 190.

⁹ Cu această ocazie se oferă și câteva detalii despre cum a ajuns domnul Rusu să facă cercetări la mănăstirea Bistrița, „*modest, nonagresiv și deschis spre colaborare, a trebuit să înfrunte trufia Muzeului Județean...*” (JOSANU 2023: 358-361).

anii '50-'60 ai secolului trecut, anumite formulări sunt astăzi nefirești, dacă nu chiar amuzante, dar nu trebuie să uităm spiritul epocii, care impunea ca anumite teme sau texte să apară în lucrare, altfel aceasta risca să nu fie niciodată publicată. Consider că nu mai este necesar să existe corecții pe această temă pentru că un cititor avizat va ști să discearnă informația științifică de formulările bombastice și de citatele din Lenin. În legătură cu afirmația că „în toate construcțiile cel mai noi, nici arheologia și nici istoria de artă nu au dat dovada faptului că ar putea fi persuasive ori minimal constructive” (p. 14), ne găsim în fața unei delimitări temporale și spațiale incerte, iar categoricul „nu există”, ar trebui să-l facă pe cititor să se întrebe pe ce bază a scris autorul cele 600 de pagini, din moment ce arheologii interpretează eronat artefactele și contextele, iar istoricii de artă ... nici ei nu sunt mai pricepuți. În plus, pentru preluarea, fără o atitudine critică a ceea ce au scris înaintașii, este dat de exemplu Mircea D. Matei, care „și-au supralicitat competența și au crispat opiniile în istoria ceramicii ori a unui fals urbanism, fără ca cineva să îndrăznească să-i tragă serios de mânecă” (p. 15). Mircea D. Matei este arheologul care și-a legat numele de Suceava, scriind mai multe cărți dedicate arheologiei medievale (dintre care două pentru Suceava) și zeci de articole¹⁰. Citite cu atenție și nu „à la lèjère” din dorința de a susține niște teorii concepute deja înaintea argumentării, lucrările regretatului Mircea D. Matei s-au înscris „în spiritul vremurilor” menționat mai sus, dar ele sunt realizate cu onestitate și probitate științifică. Iar falsul urbanism ... ce ar fi? Se referă la autor, la operă sau la concluziile sale? La toți înaintașii? Niciunul nu a văzut corect ce a cercetat, totul e fals? Atunci ce rost mai au trimiterele la notele de subsol?

Autorul neagă rolul de pionierat al cercetărilor arheologice medievale desfășurate la Suceava, dar și a existenței materialelor rezultate din săpături și a eventualilor specialiști care au beneficiat de experiența acestor șantiere: „pornind de la aflarea cu mare greutate a materialelor de epocă identificate și inseriate, terminând cu listele nominale de cercetași care s-ar putea revendica de acolo” (p. 31). Pentru ca data viitoare, domnul Rusu să caute unde trebuie, îl informăm că materialele rezultate din cercetările arheologice, începând cu anul 1951, de la Suceava (din oraș și din județ), sunt împărțite între trei centre, în funcție de echipele de cercetare, dar și de instituția finanțatoare: București (Institutul de Arheologie, Muzeul Național de Istorie și Muzeul Național de Artă), Iași (Institutul de Arheologie și Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași) și Suceava (Muzeul Național al Bucovinei). Pieseile există, se găsesc în depozite sau în expozițiile permanente, nu le-a ascuns nimeni și nici nu completează nimeni împotriva setei de cunoaștere a celor care se declară însetați, dar nu sunt. În privința „cercetașilor”, cred că o lectură mai atentă a celor care au realizat rapoartele privitoare la cercetările de la Suceava și nu numai, dezvăluie o întreagă generație de arheologi care au făcut performanță în domeniu.

După ce trece în revistă literatura științifică de cea mai proastă calitate, în opinia domniei sale, chiar pe fondul acumulărilor de experiență în cercetare și publicare, constată că nici rapoartele de cercetare arheologică, adică informația minimă primară nu sunt o variantă corectă, făcând trimitere la cercetările de la Piatra Neamț (cu nota 124), Cetatea Albă (nota 125) și Suceava (fără

¹⁰ BATARIUC 2009: 405-415, DEJAN, DEJAN 2019B: 371-386. În volumul III din „Arheologia medievală”, avându-l pe domnul Adrian Rusu în colegiul de redacție, a apărut în anul 2000 un articol dedicat lui Mircea D. Matei la împlinirea vârstei de 70 de ani semnat de Gh. I. Cantacuzino (p. 293-296). Probabil că impresia proastă în legătură cu activitatea profesorului Matei s-a format ulterior, altfel articolul nu ar fi trebuit să apară nici atunci.

notă)¹¹. Trec peste stupefacția care mă încearcă citind afirmațiile nedrepte și neadevărate la adresa activității profesorului Mircea D. Matei, dar și a Liei și a lui Adrian Bătrîna (p. 35-36), pentru a constata, din nou și din nou, ce prost și-au făcut cercetările toți arheologii care au săpat ceva în zona Moldovei. Acum, nu toată lumea a avut în facultate profesori atât de competenți care să-i învețe cum să determine toate obiectele descoperite într-un șantier arheologic, în care de cele mai multe ori se găsesc resturi de obiecte.

Afirmația că Mircea D. Matei datează mormântul descoperit la Siret în secolul XIV este complet falsă (p. 38), mai ales că face referire la descrierea veșmintelor de către Paraschiva-Victoria Batariuc și la un articol al restauratoarei Lidia Romașcu în care, chiar din titlu, se precizează că piesele textile se datează în secolul XVII¹².

În legătură cu rutele comerciale prin care ajung obiectele, cele mai multe nu se produceau în Moldova, autorul constată chiar din aceste prime pagini ale cărții, că ruta cea mai utilizată era prin orașele de peste Carpați, din Regatul ungar, și că varianta prin Polonia „pare mult mai puțin probabilă”. De la primele mențiuni ale „drumului comercial moldovenesc”, la începutul secolului XV¹³ și până la descrierile funcționarilor Curții imperiale vieneze veniți să analizeze starea zonei de nord a Moldovei și potențialul ei de dezvoltare¹⁴, se remarcă preponderența relațiilor comerciale ale Moldovei de la nord la sud, prin Polonia la Marea Neagră. Inclusiv, bună parte din florinii ungurești au același traseu¹⁵. Desigur, relațiile comerciale dintre Regatul ungar prin Transilvania și Moldova sunt constante, dar nu le egalează pe cele venite din Polonia, care aduna și ea marfă de origine vestică și o comercializa spre sud¹⁶. Până la urmă, între Moldova și Transilvania existau munți și astăzi străbătuți de aceleași câteva treceri dificile, poate Oituzul fiind mai ușor dintre ele. Totuși, aceste pasuri puteau fi utilizate în perioada primăvară târzie-toamnă timpurie, într-o zonă în care ploua sau ninge o bună parte a anului. Prin comparație, traseul de la nord spre sud era mult mai facil și oferea posibilități mult mai largi de desfacere. Din timpul domniei lui Ștefan cel Mare, există relatarea unui călător ceh care traversează Europa pentru a ajunge la Ierusalim, drumul acestuia trecând prin Cracovia, Liov și prin Suceava, unde poposește cel mai probabil în vara anului 1491. Acesta a consemnat faptul că acest traseu urmat a fost ușor¹⁷.

Trecerea în revistă a nevolnicei bibliografii arheologice, unde „cercetașii” anterior menționați se agățu cu disperare de ceramică, autorul constată: *„arheologii s-au avântat în tot felul de aranjamente istorice, legate de transferul unor tipuri ceramice, urbanism, ba chiar au crezut că pot extrage din săpăturile lor <consolidarea poziției Sucevei în viața de stat a Moldovei>. Cu mândrie patriotică au condamnat pe cei care nu recunoșteau nivelul superior atins de moldoveni în civilizația medievală”* (p. 41). Într-o civilizație a lemnului, așa cum a fost cea moldovenească până în contemporaneitate, mai ales zona ei de nord care include și Suceava, o mare parte din inventarul locuințelor era realizat din

¹¹ Presupunem că la nota lipsă ar trebui să se găsească volumul apărut postum al regretatului nostru coleg, Florin Hău, *Studii de arheologie*, ed. Ion Mareș, Suceava, 2014. Poate ar fi util, pentru adevărul istoric, să precizăm că acest volum a apărut la inițiativa strict personală a editorului care a adunat rapoartele tehnice ale cercetărilor realizate de Florin Hău, singur sau în colaborare. Nu este o lucrare elaborată ca atare de autorul trecut pe copertă.

¹² MATEI 1997-1998: 87.

¹³ GOROVEI 1997: 165-167.

¹⁴ GRIGOROVICI 2002: 66-67.

¹⁵ DEJAN 2019: 50.

¹⁶ PANAITESCU 1994: 94.

¹⁷ IONESCU-NIȘCOV 1975: 207.

lemn, la fel ca locuința în sine, la fel ca și multe biserici. Astfel este pe deplin explicabil ca acestea să fi dispărut în timp fără să lase urme (mă refer la obiecte) sau indicii, uneori insesizabile, dacă s-a construit peste o locuință sau o biserică din lemn, cum se întâmpla de cele mai multe ori. Orice arheolog știe că cele mai frecvente descoperiri într-un sit medieval sunt cioburile provenind de la vase. Uneori se întâlnesc fragmente provenind de la cahle, elemente ceramice decorative, obiecte de iluminat (opaițe, sfeșnice) etc. Atunci când cele mai numeroase descoperiri se rezumă la cioburi, un arheolog este nevoit să se bazeze pe ce a găsit și să ofere concluzii oneste pe baza acestui material și a analogiilor din siturile contemporane epocii. Nu e ca și cum arheologii sunt obsedați de ceramică și nu vor să vorbească decât despre ea. Pur și simplu, cel puțin într-o primă fază a statalității moldovene, cam atât se găsește. În momentul în care, la Suceava (dar și în alte orașe) se trece treptat, pe parcursul a câtorva decenii, de la un singur tip de oală, realizat cu roata înceată, fără decor și prost arsă, la ateliere care produc vase la roata rapidă, având decor, uneori și smalt, se poate considera că a avut loc o evoluție în viața comunității respective și, în sens general, a statului din care făcea parte. Faptul că unele tehnici sunt preluate din alte zone, nu schimbă această concluzie, ci din contra, dovedește alinierea la anumite standarde, acceptate și de localnici.

În capitolul doi, intitulat *Structurile societății*, autorul se avântă și în câteva considerații numismatice (p. 49-50). Din punctul meu de vedere, acestea ar fi trebuit să fi fost mai numeroase și mai detaliate. Circulația monetară din Moldova, chiar dacă ne referim doar la domnia lui Ștefan cel Mare, este relevantă pentru ansamblul societății, pentru Ștefan cel Mare, în particular, și pentru moldoveni, în general. Din timpul marelui voievod moldovean datează o reformă monetară unică, prin care se aliniază groșul moldovenesc la asprul otoman. În acest fel, se renunță la monedele locale devalorizate folosite pe piață, în tranzacțiile de zi cu zi, și se trece la monede complet diferite, de dimensiuni mai reduse, dar cu o cantitate de metal nobil mult mai mare¹⁸. Această reformă monetară demonstrează că Ștefan cel Mare a avut ca sfătuitori finanțiști remarcabili care au înțeles încotro se îndreaptă lumea. Totuși, subliniez că moneda locală nu a fost niciodată însemnată cantitativ pe piața locală. Descoperirile numismatice arată că aceasta reprezenta între 20 și 40%, inclusiv la Suceava¹⁹. Pentru afirmația că zloții tătarești reprezentau „o expresie lingvistică confortabilă pentru diecii/pisarii locali” (p. 50) voi trimite la un articol²⁰ care va fi lămuritor în privința *monedelor de cont*, o realitate a Evului Mediu european la care Moldova era bine conectată prin orașele ei care erau, de fapt, niște târguri ca niște sate sau ceva asemănător, după cum încearcă să demonstreze autorul. În plus, existența unei monede otomane nu implică neapărat existența negustorilor turci în locul respectiv, toate tranzacțiile importante (comerciale internaționale sau funciare) se făceau în *monede de cont* echivalate în monede reale pentru care se cunoștea cu exactitate valoarea, după cum o dovedește *La Pratica della Mercatura* a lui Pegolotti²¹. Deși în Moldova nu este atestată direct *renovatio monetae*, există o dovadă indirectă, anterioară domniei lui Ștefan cel Mare, dar valabilă și în timpul său și al altor domnitori: tranzacțiile realizate la Istanbul cu monedă moldovenească de cupru ieșită din uz²².

Considerațiile în registru ironic despre relația domn-boieri în privința acumulărilor de avere (p. 52) necesită anumite corecții. Acumulările Domniei erau ale domnitorului în funcție, este firesc

¹⁸ NICOLAE 2005: 127-130; OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2008-2009: 406.

¹⁹ FOIT 1981: 47-84; GOGU 1998: 213-221; DEJAN 2002: 201-212; DEJAN 2002: 187-196.

²⁰ OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1991: 189-220.

²¹ PEGOLOTTI 1936.

²² OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1992: 165-180.

ca acesta să aibă un ascendent în fața marilor boieri, pentru că tot ce era pe pământul Moldovei aparținea domnitorului, miile de documente medievale moldovenești, dintre care sute păstrate de la Ștefan cel Mare, certifică acest fapt, prin solicitarea proprietarilor, laici sau eclesiastici, de a le fi reconfirmate proprietățile, la o schimbare de domnie. În continuare, autorul volumului susține că „*nicăieri nu s-au amintit serviciile, bunurile și anturajul care l-au întreținut doamnele Moldovei*”. Și aici voi face o trimitere la bibliografie, la cărțile și articolele publicate²³, care ar fi trebuit cunoscute, citite și menționate.

Atribuirea unor locuințe²⁴, indiferent de locul unde au fost găsite, nu se poate face decât pe baza inventarului descoperit (p. 54). Deși avem mențiuni de proprietari de case în evul mediu, nu se poate face o legătură directă între un anumit proprietar și descoperirea (da un exemplu ipotetic) unei locuințe cu multe opaițe, să zicem pe strada Armenească din Suceava. Cel mult, în funcție de datele recoltate, se poate folosi termenul de casă care ar putea fi atribuită lui X, despre care se cunoaște că a avut proprietăți în această zonă și se ocupa cu importul de ... opaițe. Deci, termenul „locuitor”, din punctul meu de vedere, e corect folosit. Fără date suplimentare de determinare înlocuim ipotezele descoperitorului cu propriile noastre ipoteze care nu sunt cu nimic mai valoroase decât cele inițiale.

Într-adevăr, Cantemir constată lipsa aplecării moldovenilor către comerț, „*căci moldovenii sunt din naștere atât de trufași și de leneși încât socotesc rușinos orice fel de negustorie*”²⁵. Fostul domn al Moldovei scrie la mai bine de 200 de ani după Ștefan cel Mare (totuși la 1510 este amintit un „*Gavril românul, negustor*”²⁶) și multe se schimbaseră în Moldova, mai ales evenimentele cumplite care au sfârșit domnia lui Vasile Lupu și din care țara nu și-a mai revenit niciodată pe deplin. Au existat vremuri când inclusiv domnii moldoveni făceau negoț, cum ar fi Petru Rareș și Alexandru Lăpușneanu²⁷. În acest context, consider tristă păstrarea încă a mitului tiranului, atribuit lui Alexandru Lăpușneanu, ca și ideea formulată că acuzele care îi sunt aduse de Sommer, care face apologia domniei lui Despot, și care, prin urmare, nu poate fi bănuț de obiectivitate, au „*fost expresia unor frustrări grave, provocate de absența moldovenilor românofonii între cei capabili să emane obiecte și utilități mai complicate, la prețuri mai joase*” (p. 61). O fi o glumă?

Problema statutului urban sau nu al orașelor moldovenești în comparație cu cele central și vest-europene este veche a fost dezbătută intens de-a lungul timpului²⁸, însă a fost rezolvată aici, cred, prin următoarea propoziție: „*<orașul medieval> din Moldova, a cărui identitate se apropie, în mod real de târg ori, cu mare bunăvoință, de <orașel>*” (p. 65). Chiar dacă Suceava nu era Parisul și Moldova Franța, existau structuri care erau adecvate epocii și acestea, chiar dacă sunt de ordin de mărime redus, există în forme adaptate locului în care s-au dezvoltat: un orașel este un oraș mai mic cu structurile caracteristice, care îl diferențiază de un sat, ușor de identificat. În acest sens, aspecte interesante care vin în sprijinul argumentației mele se pot regăsi în scrisoarea lui Johannes Rymer

²³ SZÉKELY, GOROVEI 2006; SZÉKELY 2010-2012: 103-116; SZÉKELY 2012: 315-348; BARBU *et al.* 2015, pass. Regretatul Sorin Iftimi are mai multe contribuții pe această temă, dar voi menționa doar IFTIMI 2015.

²⁴ O prezentare amănunțită a locuințelor descoperite la Suceava vezi la BATARIUC 2005: 23-34.

²⁵ CANTEMIR 1973: 297.

²⁶ MIRON *et al.* (eds.) 1989: 326-344.

²⁷ PANAITESCU 1994: 86; IORGA 1925: 316; GIURESCU 2007: 122; CIHODARU 1978: 51, 53-54; IORGA 1928: 110, 144, 169.

²⁸ Dintre toate contribuțiile menționăm aici ultima sinteză RĂDVAN 2010, publicată ulterior și în limba română (RĂDVAN 2011).

din Suceava, trimisă lui Georg Eyben, judele Bistriței (1472)²⁹, în care : „ ... sunteți mult rugat din partea mea ca dumneavoastră să vreți să fiți de folos calfei și să-i întocmiți o scrisoare despre părinții săi. Dacă <vă întreabă> de ce: el a slujit anii de ucenicie la meșteșugul tăbăcării și i-a împlinit și maiștrii nu vor să-i dea certificatul de ucenicie, ci mai întâi el trebuie să aibă despre părinți o scrisoare <de origine>”.

Pentru statutul orașenilor și activitățile desfășurate în „târgurile” și „orașelele” moldovenești nu există informații decât indirecte, multe târzii, care pot fi sugerate de evenimente menționate în documente. Într-adevăr, pentru perioada domniei lui Ștefan cel Mare, comunitatea armenescă a Sucevei era însemnată, aceasta având cel mai probabil și o biserică. Totuși, creșterea ei se realizează în următoarele două veacuri prin ridicarea a încă patru lăcașuri de cult, două biserici și o mănăstire. Descoperirea arheologică făcută în zona cartierului armenesc și datată în a doua jumătate a secolului XV, prin bogăția și varietatea pieselor, este confirmată de documentele și relatările călătorilor străini care atestă legăturile strânse dintre comunitatea armeană din Liov și cea din Suceava și nu numai. Ca o paranteză, o dovadă că istoria Bizanțului și, implicit, a evenimentelor legate de disputele teologice din cadrul Sinoadelor ecumenice este utilă pentru spațiul nostru care a fost afectat direct, cel puțin în primele două secole de existență ale statalității moldovenești, o reprezintă afirmația autorului că „singurii ortodocși care au făcut negoțuri reale, la mare distanță, au fost armenii” (p. 67). Armenii nu sunt ortodocși, altfel ar fi inexplicabilă prezența lor alături de evrei și mahomedani în scena *Judecății de Apoi* de la Voroneț. La fel de inexplicabilă ar fi și persecuția pe care o suportă în timpul domniei lui Ștefan Rareș, în anul 1551, la care a fost martor ocular Minas din Tokhat³⁰.

Competența domnului Adrian Andrei Rusu cu privire la construcțiile militare medievale din spațiul carpatic este incontestabilă, fiind autorul mai multor cărți și articole având această temă, deși această calitate nu este dovadă de competență, după cum chiar domnia sa consideră pe parcursul volumului analizat. Într-adevăr, se pune pe seama lui Petru I întregul efort constructiv al sistemului de apărare pe bază de cetăți al Moldovei (p. 74). Totuși, nu există nici o dovadă că cineva, dinaintea sa, a făcut sau măcar a început ceva. Datările unor etape constructive s-au făcut pe baza unor materiale, uneori monede, iar informațiile documentare sunt și ele mai târzii decât edificarea cetăților, iar pentru unele nici nu există, cum este și cazul Cetății Șcheia de lângă Suceava³¹.

Denumirile cu care sunt identificate construcțiile de piatră cu rol militar sau cele laice cu caracter aulic generează o controversă care pornește de la premize false (p. 78-79). În limba română, termenul de „castel”, ca și cel de „palat” pătrund târziu. Cetatea Sucevei și Curtea Domnească de la Suceava sunt toponime folosite de câteva sute de ani. Se regăsesc în documente ca atare și o schimbare de nume ne-ar arunca direct în teoria „formelor fără fond”: cum ar fi, „Castelul Sucevei” și „Palatul domnesc”. În texte, autorii pot folosi ambii termeni care sunt sinonimi – cetate-castel și palat domnesc-curte domnească –, pentru a evita repetițiile și fără să facă din aceasta vreo descoperire epocală. Termenul de „palat”, pentru a desemna reședința domnitorului din centrul Sucevei, a fost folosit de Mircea D. Matei încă din prima sa lucrare dedicată orașului, iar denumirea s-a folosit în literatura de specialitate în întreaga perioadă comunistă³².

²⁹ MIRON *et al.* (eds.) 1989: 132. Mai multe exemple de acest tip la RĂDVAN 2011: 464-465.

³⁰ ANDREESCU *et al.* 2011: 46-58; ANDREESCU 2009: 29.

³¹ Datarea fortificației s-a realizat cu ajutorul ceramicii cenușii cu decor ștampilat, descoperită în conexiune cu monede de la Petru I. De altfel, singurele monede descoperite sunt trei emisiuni cu două flori de crin de la Petru I și două piese de la Alexandru cel Bun, dintre care una aparține primelor emisiuni ale acestui domn. Vezi DIACONU, CONSTANTINESCU 1960: 89-91 și CĂPRĂROIU, MATEI 2014: 7-8 (extras).

³² MATEI 1963: 82; MATEI 1989: 76-83; GOROVEI 1983: 206; EMANDI, CEAUȘU 1988: 83.

Datorită statutului său, de principală reședință domnească, Suceava a reprezentat, din momentul în care Petru I mută capitala aici și până în timpul celei de-a doua domnii a lui Alexandru Lăpușneanu, locul în care se adunau cele mai valoroase obiecte, se ridicau cele mai complexe construcții care beneficiau de cele mai bune instalații ale timpului, după cum constată și autorul. Nu pot să trec peste neplăcuta observație că instituția noastră, Muzeul Național al Bucovinei, nu deține personalul calificat care să pună în valoare materialul depozitat la Muzeul de Istorie. Materialele arheologice, înainte de a ajunge în această carte, au fost descoperite, spălate, restaurate, catalogate, inventariate, fotografiate, fișate, expuse și publicate de către specialiștii din muzeu, altfel nu s-ar fi știut de ele. Pentru toate aceste operațiuni sunt necesare prezența și cunoștințele unui specialist, cu tot disprețul aruncat de unii și alții. Încă o dată, o afirmație incorectă aruncă în derizoriu munca numeroșilor specialiști care au publicat materiale provenite de la Suceava și din întreaga Moldovă, dar pe care domnul Rusu alege să nu-i citeze ca să-și poată susține teoria.

Deși, lucrarea se ocupă de epoca lui Ștefan cel Mare, limitele nu sunt respectate (nici nu ar putea mai ales că se discută preponderent despre materiale arheologice), așa că asistăm la considerații cu privire la existența unor fortificații datate la sfârșitul secolului XIII și la un excurs despre incapacitatea arheologilor de a-și susține teoriile, din nou, fără nicio notă. Ne este imposibil să realizăm de unde provine informația că la Suceava, în faza preorășenească, ar fi existat o biserică catolică și una armenească, dar niciuna românească. Ca să păstrăm totuși logica frazei, ar fi trebuit spus „dar niciuna ortodoxă”. Indiferent cum am citi fraza, este falsă. Deși se cunoaște existența unei puternice comunități armenesti atestate și documentar de actul emis în anul 1401 de către Alexandru cel Bun, totuși, actualele biserici armenesti din Suceava sunt datate în secolele XVI-XVII, fără să existe o dovadă a unei existențe mai timpurii, documentară sau arheologică, a unor lăcașuri de cult de rit armenesc, deși ele au existat în mod sigur³³. La fel, biserica catolică presupusă a fi existat în spațiul ocupat de Biserica Sf. Dumitru este considerată ridicată la sfârșitul secolului XIV și începutul secolului următor³⁴, iar cea din zona *Drumul Național*, tot presupus catolică, este chiar mai târzie³⁵. În schimb, biserici ortodoxe, inclusiv o mănăstire, existau deja în oraș: Biserica Sf. Dumitru, Biserica Nașterea Sfântului Ioan Botezătorul, Mănăstirea Nașterea Maicii Domnului de la Ițcanii Vechi, Biserica Sfântul Gheorghe-Mirăuți. Nu întâmplător, o descoperire singulară, dar foarte relevantă, este cea a engolpionului aflat în imediata apropiere a vechii mitropolii a Moldovei³⁶. Faptul că aceste piese erau purtate doar de prelații cu funcții în ierarhia religioasă, dovedește existența unei ierarhii de acest fel care o dubla pe cea a unei forme prestatale cu un stăpân al locului. Nu este singura piesă de acest fel descoperită, dar locul în care aceasta a apărut oferă posibilități de a așeza noi piese în construcția istoriografică a începuturilor orașului (orășelului, târgului) Suceava. În plus, cercetările de la Suceava-Drumul Național atestă și ele existența unei așezări la cumpăna dintre cele două milenii³⁷. În consecință, orașul nu a apărut de nicăieri, ci a evoluat treptat până în momentul în care Petru I se mută aici, îi schimbă statutul și îi valorifică potențialul de dezvoltare.

Negarea existenței șanțului de apărare și atribuirea lui unei întărituri care ar fi protejat reședința din oraș a domnului nu poate fi considerată viabilă, mai ales că cercetările arheologice

³³ FOIT 1984-1985: 69-77.

³⁴ Un rezumat al cercetărilor vezi în BATARIUC 2008a: 65-89.

³⁵ EMANDI, CEAUȘU 1988: 175, 226-227.

³⁶ BATARIUC, HĂU 1998: 155-160.

³⁷ MATEI 1963: 30-31.

realizate de Elena Busuioc în zone în care, în jurul anul 1960, acest șanț era vizibil încă, remarcă refaceri succesive ale amenajării care cuprindea cea mai mare parte din orașul medieval³⁸.

Toți autorii care s-au ocupat de Cetatea Sucevei au fost conștienți că platoul numit de localnici *Câmpul Șanțurilor* era parte integrantă din sistemul de apărare. Chiar primele cercetări arheologice au fost astfel gândite să se desfășoare în interiorul incintei și în exterior, orice descriere cuprinzând ambele componente. Evident, întreaga zonă a fost realizată ca un complex cu mai multe centuri de fortificații, care astăzi nu mai pot fi sesizate. Felul în care arăta acest sistem este observabil și astăzi la Hotin, unde cetatea a rămas în afara orașului, fiind puțin afectată de extinderea acestuia.

Completările domnului Adrian Rusu cu privire la aspectele mai puțin sesizate de arheologii care au cercetat în anii '50- '60 sunt utile pentru că subliniază încă o dată caracterul de unicitate al întregului ansamblu militar și aulic, în care s-a investit și s-a obținut tot ce se putea obține mai bun, mai eficient și mai luxos, după posibilități, pentru fiecare etapă de transformare. Anumite sisteme erau esențiale pentru funcționarea cetății, cum era aducțiunea cu apă, contribuția domnului Rusu fiind esențială, la care se adaugă buna funcționare a instalațiilor de încălzit, cahele de aici fiind unice pentru Moldova. O menționez pe cea mai importantă dintre toate piesele de acest fel, în opinia mea, cahele cu inscripția slavonă, IO ȘTEFAN VOIEVOD, FIUL LUI BOGDAN VOIEVOD, descoperită și reîntregită din fragmente adunate prin munca regretatei Paraschiva-Victoria Batariuc, restaurată de către colegii de la Laboratorul Zonal de Restaurare și publicată în catalogul expoziției dedicate lui Ștefan cel Mare de la Muzeul Național de Istorie a României din București³⁹. Adăugăm aici veșnica muncă de lucru la cetate, legată de activități cotidiene și nu, evident, de lucrări complexe pentru care erau angajați meșterii cei mai pricepuți pe care domnii și-i puteau permite.

În legătură cu discuția privitoare la existența unui cuptor de olărie la Cetate, domnul Rusu comentează ironic: „*ideea de a imagina un atelier de olărie fumegând lângă palatul sau paraclisul din castel, este o bizarerie pe care și-o poate imagina cineva aparținând claselor muncitoare exploatate, de curând extrase din bordeie sau bojdeuci*” (p. 95). Pentru afirmația de mai sus este citat Al. Andronic (care ar fi trebuit citat direct) într-un articol al Paraschivei-Victoria Batariuc dedicat tocmai posibilității existenței unui atelier aulic la cetate și care a apărut prima dată, nu în volumul menționat la notă, ci în *Arheologia Medievală*, a cărui redactor responsabil a fost chiar autorul volumului recenzat. Din păcate, colega noastră (în privința lui Alexandru Andronic nu mă pot pronunța) nu mai poate să-i atragă atenția că nu s-a extras din bordei, aparținând unei familii de vechi orășeni, fiind fica unui medic și nepoata unuia dintre membrii fondatori ai Societății *Muzeul din Suceava*, înființată în anul 1900. Pentru restabilirea adevărului, în articolul respectiv se face o prezentare a opiniilor cu privire la descoperirea unor bucăți de zgură provenind de la diverse smălțuri, după care se precizează: „*dacă pare puțin probabil că atelierul ceramic se afla în cuprinsul Cetății de Scaun, edificiu cu destinație preponderent militară, sau că activitatea se desfășura sub supravegherea domnului țării, despre care cu greu se poate presupune că avea și preocupări legate de modelarea lutului, este perfect plauzibil să considerăm că o mare parte a activităților gospodărești și/sau meșteșugărești privind buna funcționare a cetății, între care și olăritul, se desfășura pe Câmpul Șanțurilor*”. În continuare, autoarea

³⁸ BUSUIOC 1970: 401-406.

³⁹ POPA, MĂRGINEANU-CÂRSTOIU 1979: 62; BATARIUC 1999: 179, Fig. 24-2; ILIE, DEJAN (eds.) 2018:

menționează descoperiri făcute în zona cetății, dar la distanță semnificativă de ziduri, și anume cuptoare de mari dimensiuni din care a fost extras smalt zgurificat⁴⁰.

Considerațiile privind înălțimea zidurilor (p. 102) sunt ipotetice indiferent cine le emite, neexistând posibilitatea de reconstituire acolo unde nu există un martor original. Legislația românească privind monumentele nu permite reconstituiri de acest fel, deși există cetăți mai bine păstrate care pot oferi date cu privire la aspectul părții superioare a zidurilor. Cred că este evident pentru orice vizitator care nu „*a fost recent extras din bordeie*”, ca să citez ironia autorului, că în momentul în care ajunge la ruină, în zona contraescarpei, aceasta (ruina) se vede mai jos, deci zidurile sale exterioare erau cu mult mai înalte decât cele de acum, probabil încă pe atât sau mai mult sau mai puțin. Nu va ști nimeni. Pentru câteva pagini, domnul Rusu părăsește tonul incisiv pentru a discuta despre ce se poate deduce din rămășițele păstrate la Cetatea de Scaun, oferind multe propuneri pentru integrarea acestor rămășițe arhitecturale în istoria sa. Din punctul meu de vedere, ar fi fost utile trimiteri la analogii central, nord și vest europene, la cetăți mai bine păstrate, pentru ca cititorii fără cunoștințele extinse ale autorului să poată înțelege mai bine aspectele prezentate. Reconstituirile dintre paginile 235 și 239 sunt binevenite, dar ar fi fost frumos completate cu o variantă ipotetică, desigur, a Cetății Sucevei și a Cetății Neamțului, dacă toți ceilalți autori nu au fost capabili să o redea, iar restaurările nu sunt corespunzătoare. Recunosc că asta ar putea fi o carte separată pe care domnul Rusu ar avea toate calitățile să o scrie. Din păcate va trebui să-și construiască opera tot pe baza nevolnicilor unor „cercetași”.

Decorația exterioară cu cărămizi smălțuite în albastru de peruzea nu poate fi limitată doar la câteva decenii din timpul domniei lui Ștefan cel Mare. Acest tip de cărămizi apare de la sfârșitul secolului XIV, la biserica de la Vornicenii Mari, continuă și în secolul XVI (turla bisericii Sfântul Dumitru din Suceava), având o ultimă apariție la turnul de intrare de la Mănăstirea Sf. Auxenție (Zamca) de la Suceava, toate cunoscute și publicate.

Restaurările anterioare, dar și mai recente ale cetăților moldovenești (Suceava, Neamț, Soroca), pot stârni oarecare indignare în funcție de pregătirea și interesul privitorului. De la bun început trebuie precizat că niciodată arhitecții, arheologii și istoricii de artă nu vor putea fi de acord cu felul în care va arăta restaurarea unui monument, având viziuni și intenții destul de diferite. Nu există posibilitatea de a reconstitui un monument „așa cum a fost el”, indiferent de ce înseamnă asta, deși auzim des această dorință, în principal din partea oamenilor care oricum n-au nici cea mai vagă idee ce vor să spună. Intenția pentru care aceste monumente sunt restaurate și puse în valoare este pentru a le prelungi existența și a le face vizitabile. Pentru acest ultim aspect sunt necesare căi de acces și eventuale zone de unde să se poată vedea împrejurimile. Consider și eu restaurarea de la Cetatea Neamțului o nereușită, dovedită de evidența că la zece ani de la o restaurare, a fost necesară o a doua care să restaureze restaurarea⁴¹. Într-adevăr, ar fi de preferat variante mai subtile de întărire a zidăriei care să nu transforme totul într-un buncăr, iar zidurile să nu mai aibă nici un fel de istorie, dar asupra acestui aspect nu avem niciun control, cu toate observațiile cât se poate de pertinente ale autorului pe această temă.

⁴⁰ BATARIUC 2007: 198-199.

⁴¹ <https://www.ziarpiatraneamt.ro/brusc-s-au-trezit-unii-care-vor-sa-salveze-cetatea-neamt-sau-poate-vor-doar-banii-de-reabilitare>, <https://ziarulatitudineadeneamt.ro/2021/09/03/verdict-al-expertilor-apa-din-zidurile-cetatii-neamt-poate-fi-scoasa-in-10-ani/>.

Trecerea în revistă a cetăților construite în timpul domniei lui Ștefan cel Mare sau având faze din timpul domniei lui nu poate aduce argumente pentru o datare diferită sau modificări substanțiale cu privire la istoria lor, această prezentare realizându-se pe baza bibliografiei care i-a fost accesibilă. Consider că orice informații primite de la colegi onești, chiar dacă nu sunt publicate, pot fi utilizate cu acordul lor, fără a fi considerate „folclor arheologic” (nota 318).

Subiectul „curților” ne apare în întreaga lui complexitate bazată pe ideea autorului că specialiștii nu prea știu despre ce vorbesc. Un prim argument se regăsește în următorul fragment: *„istoricii moldoveni au afirmat cu naivitate că și voievozii Transilvaniei ar fi deținut curți (neclar în care sens, constructiv sau instituțional), la care ar fi adăsat pretendenți de domni moldoveni”* (p. 141). Faptul că voievozii Transilvaniei stăteau, în principal, în preajma regelui, nu exclude existența unor locuri de unde se exercita autoritatea voievodului și, implicit, a regelui sub a cărui protecție s-au aflat temporar acești pretendenți care pendulau între Ungaria, Polonia și Imperiul Otoman, în speranța că le va surăde soarta. Din contra. Consider că termenul folosit „adăsat” implică tocmai o prezență fizică a unei persoane în locul respectiv, pentru a putea fi protejată împotriva celor care ar fi vrut să o elimine.

Cred că este doar impresia a autorului că aceste ansambluri/rezidențe/curți au fost degradate din statutul lor de către specialiștii care s-au ocupat atât de superficial de ele, fără să existe o trimitere la note pentru exemplificare (p.142). În aprecierea domniei sale, în cercetarea orașelor moldovenești s-a produs o supraevaluare a acestora, în schimb construcțiile rezidențiale au fost degradate ca statut și funcție. Unul dintre argumente este: *„când turcii s-au lăudat că au adunat, în 1485, atât de mult aur, argint și postavuri, s-a socotit de către «istoricii maselor populare» că locurile unde au existat acele bogății și unde ar fi fost atât de facil prădate în mare număr, ar fi fost orașele”*. Trimiterea la notă (nr. 385) este cu o îndulcire totuși *„interpretare doar așa sugerată”*, „istoricii maselor populare” fiind Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely. Deschizând lucrarea celor doi profesori ieșeni, la p. 232, se găsește această frază: *„Țara, însă, luată prin surprindere și în absența domnului care știa să-i organizeze apărarea, fusese arsă și prădată. Suceava, probabil, și alte orașe au fost incendiate, iar prăzile (aur, argint, postavuri) au fost așa de însemnate, încât otomanii nu au luat și vitele găsite în cale, socotindu-le de prea puțin preț”*. Nota 688 conține trimiterea la o cronică turcească unde se specifică: *„Beilerbeiu... a dărmat și a incendiat reședința Moldovei. Palatele și seraiurile sale le-a prefăcut în ruine”*⁴². Logica relatării este inversă decât cea afirmată de către domnul Rusu: turcii au avut prăzi imense pentru că au jefuit palatele și seraiurile domnești, nu pe orașeni, deși, probabil, câțiva dețineau cele de mai sus.

Impulsionarea vieții urbane ca urmare a rezidenței domnului este un fapt ușor de demonstrat în cazul orașelor Siret și Suceava. Plecarea lui Petru I de la Siret⁴³ și a lui Alexandru Lăpușneanu de la Suceava⁴⁴ a dus vizibil la decăderea celor două orașe. După cum subliniază și domnul Rusu: *„în curți se adunau efectiv cele mai valoroase bunuri materiale ale teritoriului. Iar apetitul pentru ele a simulat modele pentru întreaga ierarhie socială inferioară. Dar, privind mai departe lucrurile, se vede ușor că nicăieri «feudalitatea» nu a fost în trai fericit cu orașul adevărat, care nu a făcut decât să o excludă cât se poate din rânduielile sale. Merită să vedem vreun studiu legat de implantarea «feudalilor» boieri în perimetrul orașelor, ca să judecăm în ce măsură așezământul din urmă își proteja*

⁴² GOROVEI, SZÉKELY 2005: 232.

⁴³ ASĂVOAIE 2002: 209-211; RĂDVAN 2011: 574, nota 845.

⁴⁴ RĂDVAN 2011: 212-214; PUNGĂ 1994: 131-134.

interesele. Evident, este cu totul altfel dacă avem în vedere nu orașe adevărate, ci târguri cu privilegii mult reduse”. Conform acestui paragraf târgurile moldovenești au fost forțate să primească în mijlocul lor pe voievod și curtea sa, care se amesteca în treburile orașenilor și îi asuprea, pentru că „nicăieri” în orașele adevărate, nu ca în târgurile moldovenești, relația autoritate statală și oraș nu a fost constructivă. În organizarea orașului sau a orașelului exista foarte clar o delimitare a funcțiilor care deserveau interesele orașenilor și cele care desemnau interesele domniei. Suceava a fost un oraș multiethnic, cu o comunitate armeană puternică⁴⁵, dar și cu sași, maghiari (cu cel puțin două biserici catolice), ruși (existând o uliță rusească) și greci. Unii domni au desfășurat o activitate comercială intensă în care nu erau implicați evident direct, ci prin intermediari⁴⁶. Deși nu există documente care să ateste o colonizare organizată de autoritatea domnească, aceasta a existat, chiar dacă arheologii se bazează să o demonstreze tot doar cu ajutorul ceramicii⁴⁷. În documente sunt atestați șoltuzii (există atestat și un șoltuz armenesc) și pârgarii care îi reprezentau strict pe locuitorii așezării mai mult sau mai puțin urbane, din partea domniei fiind vornicul⁴⁸. În final, ne găsim într-o situație inversă față de cea semnalată de autor la p. 142 și anume că, domnii moldoveni trăiau în palate care se găseau în târguri, varianta criticată de acesta fiind că orașele moldovenești adăposteau curți domnești.

Din nou, neînțelegerea realităților Moldovei medievale, de data aceasta a curților domnești, se pune pe seama originii umile a cercetătorilor care s-au ocupat de subiect. Din păcate, la aceste considerații nu există note de subsol pentru a ne da seama cine este „proletarul de serviciu” de această dată. Oricum s-ar fi găsit într-o companie nobilă. Totuși, la nota 395, la un citat al lui Alexandru Artimon în legătură cu existența unui turn la curtea domnească de la Bacău, domnul Rusu completează nota cu „suntem convinși că judecățile nu aparțin autorului. Dar o trimitere bibliografică lipsește”. Sunt convinsă că un astfel de comentariu este inutil.

Curtea Domnească de la Suceava a fost un ansamblu arhitectural despre care doar cercetările arheologice pot să vorbească. Descrierile despre aspectul său sunt inexistente, iar distrugerile masive urmate de refolosirea pietrelor, dar și a spațiilor, face dificilă o atribuire a spațiilor inițiale sau permite orice ipoteză pe acest subiect. Ca membră în colectivele de cercetare de la curtea domnească pentru ultimele campanii, consider că cercetările întinse pe aproape 70 de ani, cu toate posibilele neîmpliniri, au scris istoria acestui monument central al istoriei Moldovei din primele ei secole de existență. Asistăm practic la respingerea în bloc a rezultatelor cercetărilor arheologice în următoarea afirmație a d-lui Rusu: „situația a fost atât de mult complicată, încât nimic nu mai este limpede” (p. 147). După cum afirmă și autorul, ceea ce a existat la curtea domnească și, implicit la cetate, a avut valoare de unicat, astfel că a fost inerentă o anumită incertitudine, corectată pe parcurs, atât pentru datări, cât și pentru funcțiunea spațiilor care nu ofereau inițial prea multe indicii. Tocmai pentru că vedeau situația în teren, „cercetașii” nu și-au putut permite să formuleze ipoteze pe care nu le puteau susține. În loc să citeze zecile de rapoarte arheologice și articole, la care se adaugă cel puțin trei cărți, dedicate total sau parțial cercetărilor și descoperirilor de la curtea

⁴⁵ Prima atestare documentară a **orașului** Suceava de la 18 august 1388 se datorează comunității armenice de aici (GOROVEI 1983: 190). Condica armenescă în care este trecut acest document a fost publicată cu fotografie relativ recent de către MUTAFIAN 2018: 81.

⁴⁶ GOROVEI 1983: 191. O prezentare detaliată din punct de vedere arheologic a activităților meșteșugărești în timpul lui Ștefan cel Mare la Suceava v. MATEI 1989: 102-118; EMANDI, CEAUȘU 1988: 68-75.

⁴⁷ MATEI 1960: 357-386; BATARIUC 2002: 219-235 (cu întreaga bibliografie asupra problemei).

⁴⁸ „Orașul își avea administrația sa” (GOROVEI 1983: 193; GOROVEI 2021: 77-84).

domnească din Suceava, autorul menționează articolul regretatului Florin Hău care avea drept subiect deschiderea unui muzeu dedicat evului mediu la Suceava și care ar fi urmat unui proiect de restaurare⁴⁹. Subliniem, încă o dată, că incertitudinile și ezitățile au fost firești în primele etape de cercetare, s-a trecut de la necunoaștere totală la a cunoaște câte ceva și, apoi, la a cunoaște cât se poate de mult dintr-o cercetare arheologică la un monument, mai precis, monument distrus de sute de ani. Efortul arheologilor a însemnat scoaterea la lumină a unor piese remarcabile, care au contribuit și ele la conturarea istoriei locurilor.

Multe dintre întrebările cu privire la relația cronologică între monumentele sucevene datate la sfârșitul secolului XIV (în timpul domniei lui Petru I) nu au răspuns. Nu există date istorice și nici arheologice care să stabilească data (anul) în care Petru I se mută la Suceava. Sunt multe ipoteze veridice⁵⁰, dar este imposibil de stabilit ceva cu certitudine. Cu atât mai mult, nu se poate stabili cu certitudine când au fost finalizate în prima lor fază Cetatea Sucevei, Curtea Domnească, Cetatea Șcheia și Biserica Sfântul Gheorghe, în lipsa unor pisanii sau a unor informații documentare în legătură cu primele etape de existență a lor. În plus, la cetate și la curte s-a lucrat constant, erau două obiective de reprezentare și nu puteau fi neglijate. În momentul în care starea lor se degradează înseamnă că instituția Domniei se degradează. Faptul că autorul nu înțelege anumite succesiuni în realizarea acestor construcții, este pe deplin explicabil și nu ar trebui să-l mire (p. 149). Datarea acestor construcții în vremea lui Petru I s-a făcut pe baza descoperirilor numismatice, cele mai vechi monede descoperite datând din vremea domniei sale⁵¹. Desigur, argumentul numismatic poate fi contestat la rândul său, dar prezența unor monede, care ieșeau destul de rapid din circulație, regăsindu-se în cele mai vechi straturi arheologice la toate aceste monumente, este mai mult decât o simplă coincidență. Mențiunile unei rezidențe la Suceava la 1397⁵², dar și a două mănăstiri, dintre care una cu hramul Sfântul Dumitru (în anul 1395), aflată în imediata apropiere, sunt, considerăm noi, argumente valabile pentru o datare timpurie a unor construcții care nu s-ar fi ridicat fără acceptul domnitorului⁵³. În plus, puțin cunoscuta descoperire, deși publicată, este moneda emisă în timpul domniei lui Ștefan I (1394-1399), care a apărut într-un cavou cercetat în anul 1991 la Biserica Nașterea Sfântului Ioan Botezătorul, paraclisul curții domnești⁵⁴. Se dovedește, încă o dată, existența unei biserici mai vechi peste care s-a ridicat ctitoria lui Vasile Lupu. Faptul că autorul contestă datarea primei etape de existență a curții domnești de la Suceava la sfârșitul secolului XIV nu este un argument, ci o opinie.

La rândul meu, nu înțeleg reproșurile legate de lipsa publicării rezultatelor de la curtea domnească. Acestea au fost publicate constant, atât ca rapoarte arheologice, cât și ca parte din diverse alte lucrări. De asemenea, descoperirile arheologice și numismatice au fost publicate constant. Fără aceste publicații autorul nu ar fi avut nimic de spus despre curtea domnească și nici de ironizat autori care făceau cercetări aici pe 15 decembrie, în numeroși ani. Mai adaug aici că inițial, cercetarea arheologică s-a făcut pe suprafețe restrânse, printre casele care au acoperit până în deceniul șapte al secolului trecut întreaga curte domnească, multe dintre aceste locuințe folosind

⁴⁹ HĂU 1997-1998: 459-466.

⁵⁰ MATEI 1963: 49; RĂDVAN 2011: 574, nota 845.

⁵¹ DEJAN 2010: 189-198; CĂPRĂROIU, MATEI 2014: 4-5 (extras).

⁵² COSTĂCHESCU 1932: 36.

⁵³ NĂSTUREL 2019: 380. O serie de documente ulterioare pentru această mănăstire îi păstrează denumirea ca „mănăstirea lui Iațco” [MIRON *et al.* (eds.) 1989: 104, 212].

⁵⁴ NICOLAE 1992-1993: 179.

pietrele găsite pe loc. Anumite confuzii și situații neclare sunt pe deplin explicabile în lipsa unor alte date istorice cu care să poată fi corelate. Toate datările arheologice sunt, în acest caz, ipoteze, indiferent de cine le emite (p. 151).

Considerăm puțin probabil ca zidurile aflate la sud-est să fie un paraclis (p. 155, p. 245, fig. 20, reluată ideea și la p. 300). Zidurile beciului, reconstituite total la restaurare, sunt drepte, pe latura de sud fiind o fîridă așa cum este marcat pe ultimul plan publicat al cercetărilor⁵⁵. Acest plan conține și turnul sudic, cercetat de Emil Ioan Emandi între anii 1990-1991, apoi în anul 2000, și care aparține tot etapei timpurii, de la începutul secolului XV⁵⁶.

Esențiale pentru confortul termic într-o zonă rece, sobele sunt utilizate de timpuriu la curte, la cetate și în locuințe de orașeni, cercetate în orașul Suceava. Regretata noastră colegă, Paraschiva-Victoria Batariuc, ar fi avut mult mai multe considerații în legătură cu înțelegerea domnului Rusu cu privire la publicațiile legate de acest subiect. Totuși, din nou o mostră relevantă pentru felul în care este interpretat în mod original un text se regăsește în următoarea afirmație: „*este foarte greu de acceptat că sobe din vremurile lui Petru I au rezistat până la 1476*” (p. 157), oferind ca notă un articol al colegei menționate mai sus cu „sugestie la Paraschiva Victoria Batariuc”. În articolul din notă, nu există o astfel de sugestie, din contra. Cahlele găsite în construcția de lemn atribuită domniei lui Petru I se datează „*la cumpăna veacurilor XIV-XV*”, cu mențiunea că în umplutura casei distruse de un incendiu s-au găsit „*și alte cahle fragmentare, foarte numeroase, diversificate tipologic și cu un registru decorativ extrem de variat, care se încadrează cronologic în perioada secolelor XV-XVII*”⁵⁷. În acest context, ar fi necesare câteva observații: (unu) domnul Rusu contestă datarea respectivei construcții în vremea lui Petru Mușat; (doi) îi contestă funcționalitatea; (trei) o clădire de lemn nu trebuie să rămână neschimbată un veac, la ea se pot face reparații, adăugiri, recompartimentări, schimbări de destinație a spațiilor care nu pot fi sesizate arheologic; (patru) sobele trebuiau întreținute și fiind un important element de decor (pe lângă rolul lor funcțional) într-o încăpere, au cunoscut numeroase transformări în timp, dovedite de numeroasele tipuri de cahle descoperite în situl arheologic.

Întorcându-mă, din nou, la „*Împărat și proletar*”, temă care străbate ca un fir roșu lucrarea pe care proletar încerc să o înțeleg, citesc: „*probabil că cei cu fantezia atât de democrat-socială nu și-au năzărit modul prin care aceiași negustori și-au plimbat carele cu marfă prin fața ferestrelor doamnei ori prin curtea sa de onoare, destinată ceremoniilor ori măcar jocurilor odraslelor voievodale*” (p. 158). Având calitatea de târg, așa cum îl definește în repetate rânduri autorul, Suceava a avut o zonă comercială chiar în centrul său, în imediata apropiere a curții domnești. Secole de-a rândul Biserica Sfântul Dumitru se întreținea din chiriiile celor care aveau dughene pe terenul său⁵⁸, aceasta reprezentând o realitate care nu s-a schimbat, de unde și denumirile din documente care desemnează acest centru cu rol comercial⁵⁹. Menționăm că foarte probabil, în această zonă, era și ceea ce am numi astăzi Primăria orașului, păstrată până la ridicarea la începutul secolului XX a

⁵⁵ HĂU, DEJAN 2005: 467 (Pl. 41).

⁵⁶ MATEI *et al.* 2001: 238.

⁵⁷ BATARIUC 2012: 497.

⁵⁸ Doar câteva trimiteri la documente din foarte multe pe această temă v. MIRON *et al.* 1989: 408-409; BALAN 2006: 32, 35-36, 43-44, 46, 48, 50-51, 78, 80.

⁵⁹ „*implantarea de timpuriu ... a unui program de curte domnească în structura specifică zonei de târg ... se va caracteriza prin exploatarea la maximum a teritoriului, ceea ce contravine într-un fel logicii generale de funcționare a orașului medieval, prin sacrificarea pe care o implică, pentru scopuri de reprezentare feudală, a unor terenuri rentabile pentru domnie, tocmai prin folosirea lor de către târgoveți*” (EMANDI, CEAUȘU 1988: 83-84).

noului edificiu, care a mutat centrul orașului spre sud, unde primăria și biserica catolică stăteau față în față⁶⁰. Apelarea pentru inspirație „la peisajul istoric puțin populat în preajma curții” (p. 158) este inutilă pentru că peisajul respectiv nu există. Cadastrul austriac de la 1856 și primele imagini fotografice cu zona centrală a Sucevei de la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX dovedesc un spațiu compact acoperit cu case⁶¹, îngrămădite unele în altele, care nu puteau oferi nici cea mai vagă inspirație în sensul dorit.

În încheierea prezentării (ne)realizărilor de la curtea domnească din Suceava și a nepublicării materialelor, „orice comentariu legat de o asemenea amputare ori lene de profesionalism ne-ar conduce iarăși către acuze grave la adresa dorinței reale a moldovenilor contemporani de a-și vedea recompusă istoria din epoci vechi” (p. 159). Totuși, remarcăm lista lungă de citări pentru curtea de la Vaslui (p. 167). Prin urmare este posibil ca autorul să nu fie la curent și cu bibliografia despre Suceava și curtea ei.

Analiza curților boierești scoate la iveală aceeași lipsă de înțelegere a arheologilor față de ceea ce au găsit, deși cercetările lor au permis marcarea unor descoperiri despre care nu s-ar fi știut și, în consecință, nici criticile (ne)constructive nu ar fi existat. Un exemplu necesar să fie comentat este cel de la Giulești (jud. Suceava). Autorul le reproșează arheologilor Lia și Adrian Bătrîna că nu au găsit cahle sau, mai exact, că au găsit, dar nu și-au dat seama (p. 178): „lipsa lor (a cahlelor) este de-a dreptul inexplicabilă și s-ar putea pune mai curând pe stângăcia de percepție a săpătorilor”, adică a arheologilor. La pagina următoare este semnalată o descoperire munteană, de la Bradu, jud. Buzău, orfană în acest context moldovenesc.

La subcapitolul *Locuiri edilitare și fortificații de mănăstiri* avem, din nou, parte de considerații cu privire la viziunea istoricilor încremenită în „democrația populară” (p. 179). În acest sens, este oferit exemplul mănăstirilor care aveau rol de refugiu pentru „masele populare” în caz de primejdie. Nu este nimeni care să fi făcut vreodată o astfel de afirmație, evident că rolul unei mănăstiri cu tot cu fortificația ei era, în primul rând, acela de a proteja comunitatea monastică de exterior, iar cei care se refugiau în caz de primejdie acolo erau elitele și averile lor. Cazacii lui Timuș nu se duceau să-i jefuiască pe țărani de sapele lor, ci pe cei bogați. Faptul că o afirmație nu este făcută explicit, este de la sine înțeleasă pentru adevărurile general cunoscute. Câteva pagini mai încolo apare ideea „colectivismului locativ”. Din nou, folosirea unor fraze scoase din context pentru a-i acuza pe cercetătorii, de cele mai multe ori nenumiți, care i-au dat material de lucru pentru prezenta carte, este inutilă sau este utilă pentru a umple cele peste 500 de pagini cu considerații „nobile” pentru cei mai puțin nobili sau chiar deloc. Aceste referințe disprețuitoare la adresa clasei muncitoare, permanente în întreaga carte, sunt menite a sublinia, prin contrast, ascendența nobilă a autorului, care vede lucrurile cu un spirit larg și cosmopolit, neînchistat de doctrine egalitare. Consider că sunt inutile, mai ales că pe cei care sunt nobili îi știe toată lumea și nu simt nevoia să o tot reafirme. Dimpotrivă, cei nesiguri au această dorință (vorbesc în general).

În privința reproșurilor despre datările descoperirilor (p. 183), acestea s-au făcut pe baza materialelor, iar dacă domnul Rusu nu are alte datări de oferit, pe alte baze, observația este, din nou, inutilă. Urmărind logica autorului, pe baza ceramicii nu se pot face datări și nici monedele nu reprezintă repere cronologice. Atunci ne întrebăm noi, care ar putea fi sursa/categoria de materiale

⁶⁰ EMANDI, CEAUȘU 1988: 154.

⁶¹ EMANDI, CEAUȘU 1988: 232-235; DEJAN, DEJAN 2017a: 40.

arheologice care ar putea reprezenta totuși elemente sustenabile de datare? Mai ales acolo unde informațiile documentare referitoare la viața cotidiană lipsesc cu desăvârșire pentru sute de ani.

Din nou la Suceava, i se reproșează lui Mircea D. Matei că așează locuințe boierești lângă locuințe de negustori, fără ca autorul să cunoască zecile de documente care se întind pe cel puțin două sute de ani și din care se cunoaște că Biserica Sfântul Dumitru, aflată în imediata vecinătate a curții domnești, dădea în arendă terenul din preajma ei negustorilor, pentru a-și amenaja tarabele lor⁶². Treptat, acești negustori și urmașii lor sunt interesați să păstreze proprietatea asupra terenului, de unde și numeroasele reclamații și chiar procese ale bisericii Sfântul Dumitru cu orașenii, care se ocupau cu negustoria sau diverse meșteșuguri. Că biserica era interesată de păstrarea chiriașilor o dovedește lungul șir de reclamații pe care le face la adresa armenilor din oraș, interesați să mute târgul către zona cartierului armenesc, mai în deal, în apropiere de Biserica Sfânta Cruce (datată în secolul XVI). Piața Mare se găsește și astăzi în aceeași zonă, chiar în apropiere de ruinele curții domnești. În consecință, alăturarea piață-palat domnesc nu părea șocantă pentru nimeni la acea vreme. Cel mai probabil logica domnului Rusu, expusă pe larg în paginile acestei cărți, că Suceava nu era un oraș, ci un orașel, nici orașenii tocmai orașeni, face ca regulile unei așezări urbane să nu funcționeze pe de-a-ntregul aici.

Deși domnul Rusu se miră că au existat orașe înainte de existența statului moldovenesc, o dovedesc documentele, că erau târguri sau orașele, în mod cert nu erau sate. Baia a fost *civitas Moldaviensis* înainte ca Moldova să existe⁶³. De asemenea, Siretul a avut un statut asemănător, confirmat chiar în zorii existenței statului, de corespondența papală care confirmă o stare de fapt⁶⁴. Deși domnul Rusu neagă posibilitatea ca Suceava să fi avut un caracter urban în secolul XIV, acesta poate fi dovedit tot documentar prin enumerarea acesteia în *Lista orașelor rusești îndepărtate și apropiate*, care este datată în ultimul deceniu al secolului XIV, dar se bazează pe realități anterioare⁶⁵. Datarea *Listei* ... este susținută și de C. C. Giurescu⁶⁶ și Alexandru Andronic, care a restrâns datarea acestui izvor la anii 1388-1391⁶⁷. Totuși, poate cel mai puternic argument pentru statutul de oraș al unei așezări este prezența comunității armenice. Ocupându-se cu negustoria, în principal cea la mare distanță, armenii sunt prezenți, cu comunități însemnate, atât la Siret, cât și la Suceava. Prima atestare a orașului Suceava, de la 18 august 1388, li se datorează⁶⁸.

Subiectul celebrei (pentru cunoscători) a „casei domniei”, descoperită arheologic pe platoul din fața Cetății de Scaun, rămâne și astăzi unul de interes, pentru că, la fel ca și Petre Diaconu⁶⁹ și Adrian Andrei Rusu, îmi exprim rezerva atribuirii cantității imense de cahle unei singure sobe. De altfel, observarea directă a acestor cahle dovedește că acestea sunt foarte variate, cu dimensiuni diverse, iar decorul nu poate susține un ansamblu unitar în care, din punctul nostru de vedere, piesa centrală este cahla cu inscripția *Ștefan voievod, ful lui Bogdan voievod*, amintită deja. La acestea adăugăm că au fost afectate diferit de arderea secundară, unele aproape deloc, altele aproape

⁶² Vezi nota 58 și RĂDVAN 2011: 576; PÎNZAR 2012: 7-16, care conține și o analiză pertinentă a evoluției zone centrale a orașului începând cu sfârșitul secolului XIV.

⁶³ MATEI 1963: 21; PANAITESCU 1994: 39 (cu o corecție a datării sigiliului din partea editorilor la p. 238).

⁶⁴ ASĂVOAIE 2002: 209; RĂDVAN 2011: 569.

⁶⁵ MATEI 1963: 22-24 (se publică întregul text al „listei”, atât în limba rusă, cât și în traducere).

⁶⁶ GIURESCU 1997: 71-72.

⁶⁷ ANDRONIC 1965: 203-218.

⁶⁸ V. nota 45.

⁶⁹ DIACONU 1994: 143-144.

complet, cele mai afectate fiind cahele dreptunghiulare cu decor smălțuit. Punctul de vedere al lui Petre Diaconu nu poate fi considerat marginal pentru că a fost publicat „periferic”, cel puțin nu se poate spune asta pentru un periodic de tradiție, cum este *Cultură și civilizație la Dunărea de Jos*. Din punctul nostru de vedere, nu poate fi un depozit de cahele, aceasta ar fi însemnat ca piesele să fi fost descoperite întregi (sparte, desigur), ceea ce nu este cazul. Chiar dacă au fost piese reconstituite, mare parte este reprezentată de fragmente neîntregibile. Poate ar fi cazul să menționăm cercetarea remarcabilă a kolei noastre Paraschiva-Victoria Batariuc al cărui nume nu apare pe coperta volumului, deși este cea care a identificat piesele și le-a stabilit decorul, realizând și o primă reîntregire a pieselor. Această muncă a fost cu atât mai dificilă cu cât o bună parte dintre piese sunt arse secundar.

Arheologii „văd” construcțiile din care în mod obișnuit găesc doar partea subterană într-un mod deficitar. Ideală ar fi prezența unui arhitect⁷⁰ în aceste echipe de cercetare, dar se întâmplă rar, mai ales în cazul unor șantieri mai puțin norocoase, probabil cam toate. În plus, și reconstituirile trebuie să pornească de la baze cât de cât concrete, în care fantezia să fie cât mai puțin implicată. În condițiile în care toate aceste reconstituiri de ziduri, ferestre și acoperișuri nu au nicio bază concretă, reproșuri de genul că o reconstituire are ferestrele prea jos (p. 198) nu înseamnă nimic, mai ales dacă nu există un nivel de călcare inițial clar determinat. Cât de sus ar fi trebuit să fie? În comparație cu ce? Consider că arheologii procedează corect când nu se hazardază să facă considerații despre niște clădiri care nu au decât fundații sau părți de fundații. Cea mai mare parte a construcțiilor era din lemn, dacă acestea nu au ars, dispariția lor s-a făcut fără să lase urme semnificative, iar teoria că o casă mare cere mai multă muncă și aparține unui om mai cu stare decât o casă mică (p. 200), iar lemnul potrivit trebuia cumpărat dacă nu era la dispoziția celui care își făcea casa sunt remarcabile în simplitatea lor. Ce păcat că alți oameni de știință nu s-au gândit la ele: *„trebuie să recunoaștem imediat că este nevoie de îndrăzneli alimentate de absența curentă a reacțiilor critice, pentru a pretinde că ai tipărit un adevăr istoric”* (p. 203). Mare adevăr! Această carte este dovada.

Autorul revine să-i dojenească pe arheologi că sunt obsedați de ceramică și asta publică preponderent (p. 204), fără să precizeze că obiectele din lut ars, în special fragmentele de vase, sunt cele mai comune descoperiri în săpăturile arheologice, inclusiv medievale, de când s-a inventat gătitul și păstrarea hranei și a lichidelor în vase de lut ars. Uneori, aceste fragmente ceramice sunt singurele descoperite. Nu este ca și cum arheologii ascund deliberat alte obiecte și publică doar ceramică. Uneori, doar atâta găesc. Pentru a demonstra contrariul, ar fi necesară o vizită în depozitele care păstrează aceste cercetări, dar ce rost ar avea când se poate dovedi că știu alții mai bine ce au găsit cei care au stat pe șantier. În plus, obiectele din materiale organice, în principal din lemn, s-au distrus în timp și nu putem totuși discuta despre ceva ce nu a fost descoperit în propria cercetare, chiar dacă ne imaginăm mobilierul din lemn, țesături diverse, amenajări mai mult sau mai puțin luxoase (atât cât ne permite capacitatea noastră de proletari).

Un subiect care rămâne important pentru istoria așezămintelor mănăstirești îl reprezintă aspectul și destinația construcțiilor din incintă, mai ales că cele mai multe au dispărut în timp, fiind recuperate doar în cazul fericit al cercetărilor arheologice. În mod obișnuit, singura care se mai păstrează este biserica, dezvelirea unor ruine, de la care se păstrează cel mai des doar fundațiile, oferă

⁷⁰ O critică obiectivă și documentată a publicațiilor dedicate istoriei Sucevei din punctul de vedere al unui arhitect s-a realizat acum peste 30 de ani (GHEORGHIU 1994: 27-40). Domnul Gheorghiu are numeroase articole dedicate istoriei Sucevei din punct de vedere urbanistic.

posibilitatea ca imaginația să țeasă multe ipoteze. Încă o dată, autorul consideră că arheologii au neglijat aceste construcții mănăstirești din dorința de a le face pe plac arhitecților „*obsedați de repararea vizibilului*” (p. 209). Repararea invizibilului este imposibilă, inclusiv arhitectural și arheologic: nu se poate realiza un proiect de restaurare fără a fi întrunite câteva condiții legale strict obligatorii, la care se adaugă câteva convenții europene pe această temă, la care România este parte. Însă, la nota 711 de la pagina anterioară, în contradicție cu afirmația de mai sus, arheologilor care au realizat cercetările de la Mănăstirea Bistrița li se reproșează că au inventat o casă și o curtină care în realitate nu au existat⁷¹.

În legătură cu locuințele care existau în curtea celor două biserici din imediata vecinătate a curții domnești de la Suceava (Biserica Sfântul Dumitru și Biserica Nașterea Sfântului Ioan Botezătorul), acestea nu aparțineau slujbașilor bisericilor, ci erau arendate pentru dughenele negustorilor și meseriașilor cu ocazia târgului. Pe această temă, există o lungă serie de documente în legătură cu disputele dintre epitropii celor două biserici și acești orășeni care, treptat, vor să se împroprietărească pe locul bisericii, mai ales la Sfântul Dumitru, care se afla în imediata apropiere a pieței, după cum am menționat anterior.

Paginile dedicate cahlelor și sobelor conțin sugestii pentru teme de cercetare viitoare, în lipsa unor inițiative de acest fel din trecut (p. 211), cum ar fi analiza diferențelor dintre cei care realizau cahlele și cei care făceau sobele, a realizării unei sobe cu ajutorul seriilor de cahle sau a analizei liantului cu care erau prinse cahlele și a faptului că acestea nu erau așezate unele sub altele în structura sobei. Subiecte demne de abordat, mai ales că, astăzi, sobele au fost înlocuite cu alte variante de încălzire și există posibilitatea ca unele persoane să nu fi văzut în viața lor o sobă. Deci, toate aceste aspecte ar trebui explicate amănunțit. Pe lângă aceste lipsuri, mai există unul: „*nu s-a perceput faptul că, pe lângă numeroase virtuți strict utilitare și estetice pe care cahlele le posedă, este și acela de a putea construi, pe baza lor și a arhitecturilor pentru încălzit, sociologia habitatului*” (p. 212). Sociologia habitatului la gura sobei ar putea fi un subiect interesant de abordat de un sociolog arheolog preocupat de sobe cu rude care au un atelier de cahle, într-un peisaj urban-rural care să trezească disprețul claselor superioare.

Conform tiparului utilizat până acum și care va fi utilizat și mai departe, autorul contestă absolut toate datările pentru cahlele descoperite în timpul cercetărilor arheologice, indiferent dacă s-au făcut la Bistrița, Baia sau Bacău. Pentru Suceava, la nota 748 se poate citi: „*din acest unghi de interpretare [cele mai multe sobe par să fi existat la Suceava], ar trebui făcută o nouă evaluare a descoperirilor pe care Paraschiva Victoria Batariuc le-a reunit cuminte, fără să le conteste contextul sau originea*”. Contextul este clar, mai ales pentru cercetările arheologice. Însă, dacă originea presupusă de colega noastră nu este cea corectă, aici trebuiau aduse argumente. „Considerăm că”, „din punctul nostru de vedere” și „mai degrabă” nu sunt argumente. Argumentele ar fi trebuit să se bazeze pe pagini întregi de analogii, cu ilustrație, care să-i rușineze pe autorii menționați de neștiința lor. Mă refer la cei încă în viață, pentru cei trecuți la cele veșnice, aceștia au fost în viață destul timp pentru ca ipotezele lor să fie contestate științific. Paraschiva-Victoria Batariuc a publicat cartea dedicată cahlelor medievale din Moldova în anul 1997, iar celelalte lucrări s-au întins pe o perioadă de peste 30 de ani, deci suficient de mult timp pentru a fi recenzate corespunzător. În privința vestitei sobe din celebra „Casă a domniei”, consider că reconstituirea acesteia este, în primul rând, un act de

⁷¹ Nu vom face referiri la săpăturile de la mănăstirea Bistrița decât tangențial, existând deja o recenzie v. BĂTRÎNA 2024: 189-228.

pionierat care are însă la bază munca absolut remarcabilă a colegei noastre, care a analizat întregul material descoperit, a reușit să întregească multe dintre cahle și să realizeze reconstituirile de decor pe piese în bună parte arse secundar. Faptul că dumneaei a fost singura care s-a ocupat direct de material, îi oferă credibilitate în aprecieri. Reconstituirea sobei este, evident, fantezistă, nici nu putea să fie altfel, în condițiile unei descoperiri unice.

„Jilțul” considerat a fi altceva decât un jilț din considerentul că era ceva care se putea vedea circular, iar atributele bourului se văd clar pe partea opusă, nu a fost publicat rar, ci destul de des, după cum o dovedește și bibliografia anexată fișei de obiect din catalogul expoziției *Ștefan cel Mare. Din istorie în veșnicie*. Treapta de jilț de marmură a fost publicată „obscur”⁷², de aceea nu se știe de ea.

Cea mai importantă contribuție a autorului era de așteptat să fie legată de Cetatea Sucevei, având în vedere expertiza sa binecunoscută în domeniul castelologiei. Totuși, în afară de câteva remarci contondente la adresa cercetărilor desfășurate aici, deja prea obositoare să mai fie remarcate, cititorul nu beneficiază decât de o reconstituire a unui colț de cetate (p. 236, fig. 11), fără ilustrări pentru analogii și cu ipoteze care înlocuiesc ipoteze formulate de alți specialiști. Orice ipoteză trebuie să pornească de la realitatea că aceste încăperi se modificau destul de des, aspect ușor observabil în documentația fotografică înregistrată de-a lungul timpului. Evident, dimensiunile și aspectul unor încăperi pot oferi variante limitate, dar tot în domeniul ipotezelor rămânem. În figura 9 se propune o baie care avea în față grădina palatului, cu dimensiuni meschine. Nu văd ce s-ar fi putut găsi acolo, mai ales că trecând podul aflat la zece metri spre est, se deschidea un întreg platou, unde încăpea și o grădină, mai ales că și acolo tot „cetate” era.

Bisericele construite în timpul lui Ștefan cel Mare beneficiază de o literatură extinsă, folosită doar într-o mică parte, inclusiv studiile care privesc istoria artei, dar căreia i se reproșează în bloc lipsa unei raportări mai largi la alte spații. Citând un sigur articol, al lui G. Stângă, dar al cărui titlu adorabil i-a atras probabil domnului Rusu atenția, o nouă demonstrație logică, la care nimeni nu s-a gândit până atunci, reiese din următorul paragraf: *„întâi de toate, că nu putem vorbi decât despre o geografie ecleziastică medievală care s-a clădit în timp foarte lung, mai ales după întemeierea statului, și nu înainte. În primele timpuri, nu se poate atesta un proces «de trecere» sistematică, de la construcția în lemn la una în piatră, ci la o construcție paralelă, care a dăinuit timp de veacuri. Câteva exemplificări sau obiective trebuiau să îndrume către certitudinea că nu numai voievozii au clădit necurmat biserici, ci și alte «entități» le-au realizat. Discrepanța dintre politicile de edificare domnești și ale celorlalți edificatori de lăcașuri este uriașă”* (p. 255). Deși trimiterile la Bizanț îi provoacă autorului dispreț, voi risca să menționez un izvor esențial, știind că oricum beneficiaz de desconsiderarea autorului. În disputa ruso-bizantină legată de autoritatea basileului (1393), cneazul Vasile I îi scrie patriarhului Antonie care îi răspunde: *„nu se poate să recunoști pe patriarh, fără să-l recunoști pe împărat”*⁷³. Doi ani mai târziu, Iașco de la Suceava închina Patriarhiei de la Constantinopol și aceluiasi patriarh, cele două mănăstiri de la Suceava, zidite de el, după cum am menționat anterior. În logica vremurilor, stăpânul locului trebuia să aibă un ierarh la același nivel de reprezentativitate și invers, iar unde există un ierarh menționat, există un stăpân al locurilor. În concluzie, cele două entități sunt legate organic, iar apariția mai multor biserici, atestate arheologic, într-un interval de câteva decenii, este relevantă pentru susținerea ideii existenței unei organizări prestatale și statale încă din primele decenii ale veacului al XIV-lea sau poate mai devreme. Moldova nu s-a născut din nimic, primul document

⁷² MAREȘ 2007 (ed.): 165 (datare în secolul XVII).

⁷³ BREZEANU 1991: 12.

intern păstrat, din anul 1384, dovedind existența unei cancelarii, a unei ierarhii, a unor stăpâni ai locurilor încă din perioada prestatală, după cum atât de revelator a demonstrat profesorul Ștefan S. Gorovei⁷⁴. În continuare, nimeni nu a afirmat vreodată că există o trecere de la construcția în lemn la construcția în piatră. Referințele pentru biserica de la Rădăuți sunt strict datorate șansei extraordinare de a se fi putut surprinde arheologic biserica de lemn, care se găsea cuprinsă în interiorul primei biserici de piatră⁷⁵. Folosirea pluralului „biserici”, atât la Rădăuți, cât și la Suceava (Biserica Sf. Dumitru, Biserica Sf. Gheorghe Mirăuți), se datorează construirii, pe același loc, uneori folosind o parte din fundații, a unor lăcașuri succesive. Prin urmare, nu îmi dau seama la ce se referă expresia „biserici multiple, cu destinații cultice la fel” (p. 255), iar cu riscul de a plictisi autorul cu lipsa mea de cunoaștere, o explicație a acestei invenții terminologice ar fi fost necesară.

În privința trecerii unor lăcașuri de cult de la un rit creștin (catolic) la un altul (ortodox), situație ipotetică pentru două construcții (Bisericele Nașterea Sfântului Ioan Botezătorul din Siret și Sfântului Dumitru din Suceava) considerăm posibilă această translație în contextul primelor decenii ale existenței statului moldovenesc, în condițiile în care Lațcu este catolic, Margareta-Mușata, mama lui Petru I, este catolică, soția lui Alexandru cel Bun, Rimgaila, este catolică. Prin urmare, o biserică catolică în reședința domnească de la Siret, apoi la Suceava, era pe deplin justificată. La un moment dat, biserica nu mai este folosită sau i se refuză folosirea și atunci se produce schimbarea de rit. Autorul face confuzie între biserica descoperită la Suceava-Șipot (nu Șibot), considerată ca având hramul Sfânta Paraschiva⁷⁶, și biserica considerată catolică descoperită la Suceava-Drumul Național, de unde provine și o piatră de mormânt cu inscripție în limba latină⁷⁷. Față de biserica considerată catolică de la Sfântul Dumitru, aflată în imediata vecinătate a curții domnești, cea descoperită în punctul *Drumul Național*, este excentrică față de centru și desemna comunitatea catolică, numeroasă de altfel, fiind constituită din meșteșugari, negustori, funcționari locali sau în trecere.

Deși sunt zece pagini dedicate bisericilor până la pagina 265, în care nu întâlnim nicio trimitere la literatura străină, autorul decretează: „*parcă temându-se de rezultatul dezechilibrului dintre balanța contribuțiilor stilistice implicate în cultura sec. XV, autorii istorici nu le-au tipărit niciodată suficient de tranșant. Ar fi prea simplu ori prea nedrept să credem că nu au găsit termeni prin care să le eticheteze. În multe cazuri, le-au făcut pur și simplu uitate. Fie că nu le-au înțeles, fie că nu au dorit să-și asume concluzii «prea grave». Ori, poate mai precis, toți care s-au legat de ele au fost incapabili să facă altceva decât să folosească niște refrene suficient de neutre sau recepte, din pragul măsluirii scorurilor adevărate dintr-o civilizație esențial imitatoare și dependentă de aporturi exterioare statului*” (p. 265).

Consider că, într-adevăr, biserica descoperită de Romstorfer pe Câmpul Șanțurilor și cercetată ulterior între anii 1952 și 1954 de un colectiv condus de Ion Nestor reprezintă cea mai importantă descoperire din această zonă. Adăugăm aici și cimitirul dezvoltat în jurul ei care a avut aproape 300 de morminte, de asemenea cercetate arheologic⁷⁸. Aici a fost descoperită piatra de mormânt a lui Vlad, unul dintre cei care au însoțit-o pe Maria de Theodoro, cea de-a doua soție a lui Ștefan cel Mare, sau unul dintre refugiații care au reușit să plece după ce orașul a fost ocupat de turci în 1475. Piesa a fost

⁷⁴ GOROVEI 2014: 42-45.

⁷⁵ BĂTRÎNA, BĂTRÎNA 2012: 357-358.

⁷⁶ BATARIUC 2002-2003: 14-17

⁷⁷ BATARIUC 2002-2003: 24.

⁷⁸ Întreaga bibliografie a cercetărilor la BATARIUC 1993: 229-249.

publicată pentru prima dată de Eugen Kozak⁷⁹, reluată ulterior de Petre Ș. Năsturel⁸⁰ și de Maria Magdalena Székely și Ștefan Gorovei⁸¹. Ultimii prezintă pe larg și contextul dramatic al cuceririi micului principat din Crimeea și soarta rudelor apropiate ale Mariei Asanina Paleologhina, despre care se știe atât de puțin, dar care prin celebrul său acoperământ de mormânt a reușit să spună atât de multe. În acest context, de menționat că cercetările arheologice desfășurate la Mangop au dus la descoperirea unei monede de la Ștefan cel Mare, dovadă a prezenței oștenilor moldoveni aici (în contextul în care moneda moldovenească avea circulație locală)⁸², dar și o contrazicere a afirmației autorului că monedele descoperite în cercetările din cimitirul de pe Câmpul Șanțurilor nu datează neapărat din timpul domnilor emitenți, ci pot fi și din perioadă mai târzie (p. 274). Uneori da, alteori nu. Revenind la biserică, nu există nici un autor care să afirme modestia lăcașului sau care să se îndoiască de importanța lui. Tot ceea ce constată este că unele morminte sunt lipsite de inventar și că există morminte de bărbați, femei și copii. Spațiul din jurul bisericii a fost folosit ca cimitir încă de la început și a avut o durată de folosire de aproximativ două secole (sfârșitul secolului XIV-secolul XVI), datări făcute pe baza monedelor descoperite în morminte⁸³.

Posibilitatea ca sediul mitropolitan să fi fost la cetate și nu în zona bisericii Sfântul Gheorghe-Mirăuți a fost anterior analizată pe larg. Folosind izvoarele scrise, profesorul Ștefan S. Gorovei a demonstrat că centrul politic și religios al Moldovei, atât timp cât principala reședință domnească a fost la Suceava, era reprezentat de cetatea „de scaun” și nu de curtea domnească⁸⁴. Totuși, adăugăm la acest dosar legat de sediul mitropolitului, cercetările arheologice de la Biserica *Nașterea Sfântului Ioan Botezătorul*, biserica curții domnești (a Coconilor sau a Beizadelor cum este cunoscută de localnici). La șase metri sud de biserică a fost găsită fundația din piatră a unei construcții de mari dimensiuni (11,75 x 4 m). Pe baza unor date stratigrafice și a lemnului carbonizat găsit în cantitate apreciabilă, Mircea D. Matei a presupus că această construcție, care a fost realizată integral din lemn, ar putea fi una dintre primele edificii ridicate la curtea domnească și o atribuie unui posibil sediu al mitropolitului Iosif⁸⁵.

Ideea că Ștefan cel Mare nu a făcut altceva la Mirăuți „decât” să o înmormânteze pe Evdochia de Kiev este stranie. Trebuie să amintesc că Evdochia era mama moștenitorului tronului, Alexandru, până la moartea acestuia în anul 1496, și provenea dintr-o familie importantă, fiind „sora lui Semen țarul”, iar fiica lor, Elena, a realizat o căsătorie prestigioasă, chiar dacă cu urmări tragice, tocmai la Moscova, datorită rudelor mamei sale⁸⁶. Ștefan s-a îngrijit de această biserică tocmai pentru că-i adăpostea mormântul, pe toată durata vieții sale, după cum o arată documentele vremii (dania din 1469 este repetată 20 de ani mai târziu)⁸⁷. Ca și la Putna, biserica existentă în timpul lui Ștefan cel Mare, mai veche în acest caz, nu se mai păstrează, dar sumele importante de bani pe care le cheltuie

⁷⁹ KOZAK 1903: 151.

⁸⁰ NĂSTUREL 1965: 262.

⁸¹ SZÉKELY, GOROVEI 2006: 48.

⁸² SZÉKELY, GOROVEI 2006: 56 și Fig. 68 (monedă având pe avers rozeta și crucea, deci din prima parte a domniei lui Ștefan cel Mare).

⁸³ BATARIUC 1993: 239.

⁸⁴ GOROVEI 2008: 15-24. În legătură cu imaginarul epocii v. SZÉKELY 2008: 5-14.

⁸⁵ EMANDI, MATEI, SION 1993-1994: 106-107.

⁸⁶ GOROVEI, SZÉKELY 2005: 11, 49-50; PASCAL 2020: 219-232.

⁸⁷ DRH. A. Moldova, II, doc. nr. 157 (1469 <6977>, februarie 15); DRH. A. Moldova, II, doc. nr. 34 (1488 <6996>, martie 12). Despre legătura dintre prezența moaștelor Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava și mormântul Evdochiei de Kiev o analizează la FIREA 2011: 357-359, 361-362.

pentru înzestrarea bisericii mitropolitane, la care se adaugă foarte probabil cărțile religioase, poate pictura, dovedește dorința ca amintirea primei sale soții să rămână vie⁸⁸ și face ca această biserică să fie una importantă pentru domnitor, în primul rând ca biserică mitropolitană și, în al doilea rând, ca loc de înmormântare al soției sale și, posibil, a altor rude domnești, după cum o dovedesc și celelalte morminte dezvelite în timpul cercetărilor arheologice⁸⁹. Era de datoria lui să îi păstreze statutul.

Considerațiile cu privire la felul în care se lucra la construcția bisericilor și la informațiile cuprinse în pisanii, mai precis la acuratețea lor, sunt sintetizate într-o frază: „nu controlăm deplin logica mecanismelor de generare a datelor dăltuite, dar este sigur că au intrat în intervale de elaborare care nu au fost scurte și s-au interferat între sezoane de construcție, din teren” (p. 277). În această frază „nu controlăm deplin” intră în clară contradicție cu „este sigur”. Mă întorc câteva rânduri pentru a observa că unul dintre argumente cu privire la lipsa de acuratețe a datelor din pisanii este prezența numelui lui Alexandru în inscripțiile votive a bisericilor de la Tazlău și de la Războieni. Consider că aici ar trebui să vedem latura umană a lui Ștefan cel Mare, puțin vizibilă și puțin discutată. Pentru un părinte, pierderea unui copil este o tragedie, indiferent de vârsta lui. Alexandru a fost crescut ca moștenitor al tronului, era căsătorit și avea un fiu⁹⁰, succesiunea dinastică era stabilită, iar Ștefan vodă putea să-și vadă liniștit de bătrâneți. Moartea moștenitorului la tron, indiferent de cauză, rămăsă și astăzi un mister, a răsturnat ordinea care părea deja stabilită, dar nu a însemnat și dispariția din inima părintelui său. Poate a fost o alegere deliberată a ctitorului să-i păstreze numele dăltuit în piatră și oricine care trecea să-i citească numele, iar Alexandru participase la lupta de la Războieni. Nu controlăm deloc logica mecanismelor de generare a datelor dăltuite. Discuția dacă erau sau nu plăcile de o anumită dimensiune și pe baza dimensiunii se dăltuia un text, consider că nu erau plăci „predefinite”, cea mai bună dovadă este chiar pisania bisericii de la Războieni care este un omagiu plin de smerenie adus celor care au murit aici: „În zilele dreptcredinciosului și de Hristos iubitorul domn Io Ștefan voievod, fiul lui Bogdan voievod, în anul 6984 (1476), iar al domniei lui al douăzecelea curgător, ridicatu-s-a puternicul Mahmet împăratul turcesc cu toată puterea sa răsăriteană, încă și Basarab voievod, căruia i se zicea Laiotă, a venit cu dânsul cu toată țara basarabească, și au venit să prade și să ia țara Moldovei și au ajuns până aici, la locul ce se zice Pârâul Alb. Și eu Ștefan voievod și cu fiul meu Alexandru am ieșit înaintea lor, unde am și făcut mare război cu dânsii în luna lui iulie 26 și, cu voia lui Dumnezeu, au fost biruiți creștinii de către păgâni, și au căzut acolo mulțime mare dintre oștenii Moldovei. Tot atunci și tătarii au lovit Țara Moldovei din acea parte. Drept aceea a binevoit Io Ștefan voievod cu buna sa vrere și a făcut acest hram în numele arhanghelului Mihail, și pentru rugăciunea sa și a doamnei sale, Maria, și a fiilor săi, Alexandru și Bogdan, și pentru pomenirea și de sufletul tuturor binecredincioșilor creștini care au pierit aici; în anul 7004 (1496), iar al domniei sale al patruzecelea curgător, luna lui noiembrie 8”⁹¹. Cuvintele în această pisanie sunt, din punctul meu de vedere, cele mai frumoase care s-au dăltuit în Moldova medievală și care fac dovada de ce Ștefan cel Mare rămâne și astăzi ceea ce a fost și acum (mai bine de) 500 de ani pentru moldovenii din vremea sa

⁸⁸ „De aceea, noi ne-am înțeles cu preasfințitul mitropolit și am stabilit ca totdeauna, marțea și luna, în fiecare săptămână, să se facă pentru sufletul răposatei mele soții, Evdochia, și anume luna seara, fără întrerupere, parastas și colivă, iar marțea să se țină liturghia” (DRH. A. Moldova, II, doc. nr. 157 (1469 <6977>, februarie 15), p. 233).

⁸⁹ Pe lângă articolele publicate de-a lungul timpului cu privire la aceste cercetări, o sinteză după finalizarea lucrărilor se găsește la MATEI 2001: 11-17. Această publicație este mai greu de găsit, dar informațiile sunt preluate integral, inclusiv planul săpăturilor de MAREȘ 2009: 37-44, 227.

⁹⁰ GOROVEI 1974: 16-17.

⁹¹ BALȘ 1926: 76.

(moldovenii vor înțelege ce vreau să spun, nu și autorul care constată, câteva pagini mai încolo, sarcastic, semi-sarcastic, că lui „vodă” i-au trebuit 20 de ani ca să ridice această biserică). Ștefan cel Mare este unul dintre domnii care a arătat cel mai mare respect pentru cei morți, atât rude, cât și eroi morți în diverse lupte, păstrându-le memoria prin toate formele care îi stăteau la îndemână⁹².

Probabil că observațiile mele ar trebui să se încheie în momentul în care am ajuns la pagina 277, unde autorul îl îngroapă pe Ioan Tăutu la Arbore, îl mai îngroapă încă o dată, tot acolo, și la pagina 280. Poate că dacă nu ar fi trecut „en passant” peste bibliografie, ar fi descoperit numeroasele articole publicate de Ștefan S. Gorovei, legate de biserică și familia ctitorului, inclusiv urmașii acestuia, precum și contribuțiile d-nei Voica Maria Pușcașu legate de cercetările arheologice de la Bălinești și cărțile în care aceste cercetări au fost valorificate într-un context mai larg.

Autorul insistă asupra duratei reale a construirii unei biserici care e cumva „mistificată” în pisanie (p. 282). De ce ar fi ales ctitorul să mintă asupra acestui subiect, rămâne un mister. În plus este cât se poate de evident că se putea lucra strict în lunile călduroase, care în nordul Moldovei erau foarte puține, trei, poate patru. Da, este posibil ca unele dintre lucrări să fi durat mai mult decât s-a acreditat, dar este clar că în cele trei-patru luni biserica trebuia ridicată și acoperită. Deja era o construcție religioasă, putea fi sfințită și să se slujească în ea, avea preoți, cărți sfinte, mobilier și tot ce era necesar cultului. Dacă nu există o dovadă concretă că o anumită biserică nu s-a ridicat în perioada menționată în pisanie, rostul speculațiilor pe această temă sunt inutile.

Pe tema artei gotice, mai precis a influențelor ei în Moldova, sunt scrise cărți, mai vechi și mai recente, care pot să umple câteva rafturi de bibliotecă, dar autorul alege să nu citeze nici una constatând sigur pe el că goticul își păstrează influența în Moldova până târziu, în secolul XVI și „poate prelungindu-și o parte din elemente în sec. XVII” (p. 283). Nu „poate”, sigur. Tot fără notă, cine este interesat să caute.

Pagina următoare (284) este tipică pentru felul în care autorul a ales să-și conceapă lucrarea. Constată diferența dintre anul în care se ridică curtea domnească de la Hârlău (1486) și cea în care se ridică biserica (1492), astfel „dacă introducem noua matrice a proceselor de montare a pisaniiilor, cei șase ani s-ar putea ușor comprima ori judeca drept aleatorii ...” Anul 1486 este considerat incert (nota 142) pentru că pisania respectivă nu mai stă la locul ei, ci într-un muzeu. Deci, datele menționate în pisanii sunt dubitative și „ar mai fi de presupus că sejururile de acolo au fost deliberat foarte scurte, câtă vreme nu exista un lăcaș de cult ...”. În concluzie, totul este dubitativ. Moldovenii din vremea lui Ștefan cel Mare nici nu știau pe ce lume trăiesc.

După ce discută de biserica de la Hârlău, următoarea frază cu valoare concluzivă este: „Ștefan cel Mare nu s-a preocupat să-și doteze «orașele» cu biserici”. Da, orașele nu sunt orașe, ci orașele sau mai degrabă târguri, așa cum a enunțat autorul până acum. În schimb, domnitorul a umplut Moldova de biserici, aflate în locuri subiectiv alese și complet nepotrivite („alegerea a fost nefericită în termeni largi pentru că localitățile nu au fost capabile să țină pasul cu standardele unor biserici domnești; și nici nu au atras lângă ele comunități mai mari de dimensiunea unor sate”). Autorul judecă situația prin prisma lui și nu a lui Ștefan cel Mare, ar trebui să fie conștient de aceasta, așa cum este la pagina 487: „cel mai probabil percepția noastră la deciziile sale este diferită față de cea a contemporanilor săi și urmașilor din sec. XV”. Fraza aceasta se referă la felul în care Lațcu a fost „albit” de păcatul de a fi vrut să închine țara Scaunului Papal.

⁹² SZÉKELY 2006a: 136; SZÉKELY 2021: 31-36.

„În ciuda apetitului belicos domnesc și a socotirii Sfântului Gheorghe drept sfântul cel mai important al epocii, Ștefan l-a preferat pe Sfântul Nicolae”. De unde rezultă apetitul belicos al domnului în preferința pentru anumite hramuri? Putna are ca hram *Adormirea Maicii Domnului*, la fel și Borzești și Bacău (ridicată de Alexandru), iar la Tazlău poartă hramul *Nașterii Maicii Domnului*. Sunt patru biserici legate de Fecioara Maria⁹³.

De la apetitul belicos al domnitorului și sfinții care se găseau sau nu în „*grațiile domnitorului*” următorul alineat (p. 285) se preocupă brusc de baza turlei de pe careul navei, în general. Deși se discută despre detalii arhitectonice și fresce, în note nu se citează nici un arhitect sau istoric de artă, ci doar arheologi. Tot ei cu păcatul...

Prima frază din Capitolul V. „Războaie, oșteni și arme” începe cu o nouă înfierare (termen potrivit în contextul dat) adresată nepricepuților medievști (în general): „*dacă suntem puțin atenți, vom constata cu destulă surprindere că foarte puțini dintre istorici au ierarhizat cu-adevărat bunurile manevrate de Epoca medievală. În afara moșiiilor-ele însele cu prețuri foarte variabile, la provocări directe, probabil că foarte mulți dintre medievști nu ar reuși să clădească vreo piramidă valorică cu haine, podoabe, arme ori construcții. Pur și simplu pentru că nu le cunosc. Pe de altă parte, de multă vreme se știe că toate faptele mari se înfăptuiesc în istorie cu instrumente mici, că lucrurile modelează istoria*” (p. 309 și nota 1). Aici am două comentarii: primul – bine că n-a citit Mahomed II ghidul pentru studenți citat și a comandat un tun mare ca să distrugă zidurile Constantinopolului, altfel făcea mai multe mici și turcii l-ar fi asediat și acum; iar al doilea – medievștii (adică cei mai mulți dintre ei) nu știu să ierarhizeze obiectele și să facă diferența între cele aflate în zona valorică superioară (de exemplu ducății venețieni) de cele aflate la zona valorică inferioară (de exemplu jumătățile de groși moldovenești).

Trecând peste introducerea obișnuită, consider că acest capitol reprezintă, din punctul meu de vedere, cea mai valoroasă parte a cărții, în care tonul sarcastic (aproape) lipsește, iar cititorii pot să ia informații valoroase și explicații adecvate pe tema armelor care circulau în Moldova acelor vremi. Statutul lui Ștefan cel Mare în mentalul colectiv și astăzi face ca, mai ales, în domeniul militar să existe o osificare a ideilor și percepțiilor în legătură cu acest subiect. În același timp, orice discuție cu privire la educația primită de fiii de domni, inclusiv Ștefan, se face tot utilizând cunoștințele, logica și bunul simț în lipsa unor documente relevante asupra acestui subiect. Nimeni nu și-a imaginat vreo secundă că fiul de domn avea parte de „*dascăli de la sate*”, dar, din nou, în lipsa documentelor, „*cele mai multe generalizări sunt mai degrabă închipuite, decât demonstrate, cu toate că, în contemporaneitatea lor europeană, au avut ceva modele mai binecunoscute și detaliate*” (p. 316). De aceea sunt periculoase generalizările de orice tip. În spiritul celor afirmate mai sus, orice considerații cu privire la dimensiunile armatelor participante la cele 36 de lupte, după cum îi spune Ștefan medicului venețian Matteo Muriano, în anul 1502, sunt simple supoziții, dacă nu au la bază o solidă bibliografie care să permită analogii.

În analiza pintenilor și a rolului lor în cavaleria moldovenească, autorul constată creșterea lor în descoperiri, în secolul XV, față de perioada anterioară, când echipamentul militar se află „*sub influența echipamentelor tătarăști*”. Mai încolo constată că în secolul XVI, întreaga armată rusă „*era lipsită de pinteni*”, citând o carte scrisă de un autor rus care semnează cu pseudonimul H. Troyat și care a scris monografia despre Dostoievski, Tolstoi, țarul Alexandru II și țarul Nicolae II. Vastitatea preocupărilor lui H. Troyat este impresionantă, dar poate alte trimiteri ar fi fost mai utile, eventual

⁹³ Despre explicația alegerii unor hramuri v. SZÉKELY, GOROVEI 2006: 179-214. Această observație și la JOSANU 2023: 360.

bibliografie arheologică rusă. N-ar fi mai posibil ca lipsa pintenilor să fie datorată unei armate cvasi-pedestre? Despre descoperirile de echipamente tătarăști nu știu ce să zic, poate o trimitere bibliografică ar fi fost necesară spre exemplificare (lucrările A. N. Kirpichnikov pot fi un bun început, de exemplu).

Trimiterile la scenele pictate în biserici (sau în afara lor) pot fi utile, dar numai în parte. Ca să constatăm că obiectele reprezentate sunt cele care existau în Moldova la vremea pictării acestora ar trebui să fim siguri că pictorii au fost români sau, cel puțin, localnici (de altă etnie). În felul acesta, pictorii ar fi putut alege să pună în frescă obiecte cu care erau familiarizați pentru a da o culoare locală rigorilor bizantine⁹⁴.

După ce se contestă categoric, opinia larg răspândită a prezenței țăranilor în oastea moldovenească, câteva pagini mai încolo se găsește „în altă parte am făcut observarea că <modulul> cetei boierești conținea țărani înarmați pe seama titularului de moșie” (p. 344).

Pornind chiar de la legăturile vasalice ale Moldovei care înclinau când spre nord, când spre vest, domnul moldovean era dator să participe la campaniile suveranului său. În aceste condiții, oștenii moldoveni trimiși trebuiau să fie echipați adecvat, să nu facă notă discordantă, ci să se integreze în armata respectivă. Numai și prin acest aspect, domnii moldoveni trebuiau să facă un efort financiar semnificativ pentru a beneficia de armament de calitate pentru ostașii săi. Cu tot ajutorul unguresc, polonez sau turcesc, după caz, la care se adaugă și mercenarii⁹⁵, totuși grosul armatei era format din localnici, chiar dacă „din prea mult zel patriotic, susținem stăruitor că ne-am bătut singuri-singurei și am dobândit performanțe patriotice tot așa”. O notă la această afirmație ar fi fost utilă ca să afle cititorii cine este infamul bătuit de glorie militară pentru „mulțimea mare a oștenilor Moldovei” căzuți la Războieni etc. Este semnalată lipsa preoților din izvoare, nu sunt prezenți nici cei din serviciul de intendență (cum li s-ar spune astăzi, de la bucătari la felceri). Până la urmă, funcționarea eficientă a armatei este demonstrată pe câmpul de luptă. A fost demonstrată.

Probabil că una dintre cele mai ofertante teme de cercetare este reprezentarea lui Ștefan cel Mare în contemporaneitate (p. 348). O carte cu acest subiect a apărut relativ recent⁹⁶, dar probabil că mai este loc de analiză psihologică pe această temă⁹⁷. Totuși, istoricii trebuie să fie îngăduitori cu necesitatea miturilor și a idealizărilor la un popor care a trecut prin multe traume, care s-au așezat unele peste altele, fără pauză, și să facă distincția între cărțile de popularizare și cărțile științifice.

Deși domnul Rusu nu agreează analogiile peste timp (de exemplu nota 110), le folosește și domnia sa, și așa voi face și eu. Un izvor documentar, care dovedește capacitatea Moldovei de a ridica o armată, oferă informații importante referitoare la solia din anul 1536 a lui Marc Pemfflinger și Balthazar Bánffy, trimiși ai împăratului Ferdinand de Habsburg. Discutând despre situația din Transilvania și de o posibilă alianță împotriva turcilor, Petru Rareș le comunică efectivele pe care le-ar avea: „iar când vor veni majestățile lor să facă o expediție generală împotriva turcilor, să trimită 15 000 de oameni la care voi adăuga de țara mea 45 000 de oameni aleși, 20 000 ai Transilvaniei și 20 000 ai Țării Românești”⁹⁸. Voievodul Moldovei spera cu o asemenea armată să ajungă la Constantinopol. Cei 45

⁹⁴ DIONISIE DIN FURNA 2000: 71 (pentru scena Cinei de la Mamvri sunt descrise vasele care trebuie pictate).

⁹⁵ Despre mercenari și apariția lor în Moldova, v. REZACHEVICI 1981: 42-44. Prin referirea la mercenarul român, autorul articolului se referă la localnici care erau angajați cu plată ca soldați și nu la o diferență de statut între cei din țară și cei străini.

⁹⁶ ARTIMON 2016: 7-21.

⁹⁷ Câteva semnalări la GOROVEI 2018: 15-22.

⁹⁸ HOLBAN (ed.) 1968: 378.

000 de „oameni aleși” reprezentau o fracțiune din capacitatea militară a Moldovei la vremea respectivă, ceea ce ne ajută să dublăm cifra în cazul unui atac împotriva țării. Evident, și aceasta este o presupunere, se referă la domnia lui Petru Rareș și este o cifră care pornește de la un raport diplomatic.

Periodic, marginal, domnul Rusu folosește catalogul dedicat expoziției *Ștefan cel Mare. Din istorie în veșnicie*⁹⁹, editat cu ocazia expoziției deschise la Muzeul de Istorie din Suceava, în anul 2017, și de unde autorul preia numeroase imagini fără să menționeze sursa. La capitolul arme, catalogul respectiv beneficiază chiar de o frază: „realitatea este perfect reflectată de o colecție de armament publicată în 2017, pusă pe seama epocii noastre. Se relevă cu ușurință că unele arme nu sunt bine încadrate cronologic (buzdugan, vârfuri de sulită/lănci și baltage, pumnal?) ori chiar identificate (o sabie, dată drept spadă). În plus piesele sunt eterogene, dovedind din plin, dacă nu ateliere diferite, măcar lipsa ori neputința preocupărilor pentru uniformități” (p. 353). Fără ca din asta să-mi fac vreo glorie (sau din contra), sunt una dintre editoarele catalogului respectiv, deci pot să fac scurte comentarii ca o persoană implicată direct în realizarea expoziției și a catalogului. „Colecția de armament” nu este o colecție, ci sunt piese împrumutate de la mai multe muzee, având locuri de descoperire pe întreaga suprafață a Moldovei, iar piesele nu sunt datate *in corpore* ca aparținând domniei lui Ștefan cel Mare. Piesele sunt evident eterogene, mai ales că sunt tipologic diferite, deoarece într-o expoziție nu se pot expune 20 de spade (sau săbii sau paloșe sau cahle sau orice altceva) identice. Ideea unei expoziții este diferită de un catalog științific sau un studiu, mă gândesc că e evident pentru toată lumea, dar se pare că nu. Fraza de mai sus nu are decât o notă cu trimitere la catalogul menționat, fără alte explicații și fără o demonstrație. Cuvântul autorului e suficient. Ca să previn eventualele (certele) comentarii la adresa capacităților mele de înțelegere, ca muzeograf, sunt pe deplin conștientă că nu pot atinge vastitatea unui profesor universitar, dar autorul nici nu vrea să ne ofere nimic din preaplinul cunoștinței sale, decât cu intenția de a trage pe toată lumea de urechi în vederea luminării propriei statui. Este o metodă foarte proastă de educație (și afirmare). Catalogul menționat are câteva scăpări, una chiar neplăcută de tot, dar la următoarea ediție a catalogului (care și-a dublat volumul)¹⁰⁰ acestea au fost corectate, inclusiv prin bunăvoința unor colegi medievaliști (da, chiar există, contrar opiniei domnului Rusu) care ni le-au semnalat. Anterior, în anul 2004, au fost editate mai multe cataloage de expoziție, prilejuite de comemorarea a 500 de ani de la moartea lui Ștefan cel Mare. Acele cataloage, cu piese valoroase și bine documentate, nu au intrat prea mult în atenția unei cărți dedicate moldovenilor lui Ștefan cel Mare. Pentru că domnul profesor Rusu trăiește în turnul de fildeș al cunoașterii absolute și nu are de a face cu palmașii din muzee, decât atunci când are să le ceară ceva. Prin urmare, ar fi potrivit să fac niște mențiuni la adresa notei 287, de la p. 355: „numai în Muzeul Bucovinei, Suceava: picturi de Eugen Ispir ori marionetele de dimensiuni umane din zisa «Sală a tronului»”. Un muzeu, pe lângă activitățile de păstrare și conservare a patrimoniului, are și o activitate educativă dedicată vizitatorilor care nu au neapărat vreun interes față de ceea ce văd. Oricât ar părea de ciudat pentru un savant, „zisa Sală a tronului” este una dintre cele mai de succes expoziții, deși s-a deschis în forma inițială în anul 1980. Oamenii sunt emoționați de atmosferă și de fundalul sonor cu monologul lui Ștefan cel Mare din *Apus de soare*. Deși, toată această lucrare ne aduce aminte ce mici și neînsemnați suntem, fiecare om și fiecare națiune are dreptul la iluzia că viața sa înseamnă ceva și că toate nenorocirile abătute de-a lungul ei au un sens. Trebuie să ne știm locul, dar nu trebuie să exagerăm cu modestia și nici cu autoflagelarea.

⁹⁹ DEJAN, ILIE (eds.) 2017.

¹⁰⁰ ILIE, DEJAN (eds.) 2018.

Autorul păstrează denumirea de „steag de luptă” pentru piesa dată de Ștefan cel Mare Mănăstirii Zografu, considerând că termenul de „stindard liturgic”¹⁰¹ este destul de problematic: „astăzi s-ar numi direct prapur, dar nu avem nicio convingere că în Evul mediu, nu echivala și cu unul militar” (p. 356, 388, nota 535). Într-o lume în care religia se împletea cu toate acțiunile și evenimentele vieții cotidiene, un prapur putea fi folosit și în context militar, cum ar fi asediul avaroslav din anul 626 menționat în *Acatistul Maicii Domnului*. În bisericile unde acest moment este figurat, icoana Maicii Domnului purtată de Patriarhul Sergios este înconjurată de prapuri, fiind reprezentată o ceremonie religioasă, într-un moment de mare cumpănă pentru apărătorii Constantinopolului rămași fără basileul Heraclius aflat în Orient. Totuși, rolul acestor obiecte era legat de ritualul religios și nu de lupte. Un steag de luptă nu poate fi echivalat cu unul religios, scopurile în care sunt utilizate sunt diferite, și atunci, și astăzi. În legătură cu acest subiect, au existat discuții încă din momentul aducerii lui în țară de la Athos, Petre Ș. Năsturel fiind cel care a contribuit decisiv la lămurirea semnificației și destinației „steagului”¹⁰².

Despre celebra spadă atribuită lui Ștefan cel Mare se poate spune că este unul dintre cele mai recognoscibile obiecte din istoria românească și este la fel de înconjurată de mit, ca și presupusul ei proprietar, iar oricine a stat în fața ei la Muzeul Topkapî i-a simțit „vibrația”. E o figură de stil, desigur, care nu lămurește misterul dacă e sau nu a lui Ștefan cel Mare, după cum nici oamenii de știință care au studiat-o nu au reușit (p. 358). În plus, presupunerile că ar fi de origine transilvăneană sau de oriunde fără a exista analize metalografice, stilistice sau de orice alt fel, direct pe piesă, parcă doar pe baza imaginii ei din vitrina de la Topkapî nu putem stabili dacă chiar a fost a lui Ștefan cel Mare.

Uneori comentariile din note stârnesc curiozitatea de a verifica dacă autorul chiar a făcut respectiva afirmație. La nota 356 (p. 366), în legătură cu menționarea unui topor „din fier” care a făcut parte din depozitul de negustor descoperit pe strada Dragoș vodă din Suceava, domnul Rusu își exprimă mirarea că se precizează materialul din care este realizat: „autorul ne-a lăsat parcă să înțelegem că Evul Mediu mai dispunea de topoare din piatră”. O verificare a articolului încriminat ne arată că la pagina respectivă este descrierea obiectului, iar la descrierea unui obiect se precizează materialul din care este realizat, mai ales că arheologul sucevean a ales să le prezinte pe rând, în funcție de material¹⁰³. Cahlele sunt descrise ca realizate din lut și ducații venețieni din aur (sau bronz aurit unde se precizează falsul). Acesta este tipicul descrierii unei piese, nu trebuie să șocheze pe nimeni și nici să stârnească comentarii inutile. Dar am un comentariu inutil și eu: de ce toporul respectiv este prezentat în capitolul dedicat armelor? Nu pare „de luptă”, iar restul obiectelor sunt și ele „casnice”.

După spada de mai sus, mai există o piesă legată intrinsec de Ștefan cel Mare: arcul de la Mănăstirea Putna și care e menționat de Ion Neculce ca păstrat în turnul tezaur al mănăstirii împreună cu un pocal de jasp¹⁰⁴. Într-adevăr, păstrarea unui arc al ctitorului într-o mănăstire ar putea părea neobișnuită, dacă nu s-ar face legătura cu legenda întemeierii mănăstirii: „Ștefan vodă cel Bun,

¹⁰¹ Pentru justificarea științifică a acestui termen v. OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU, GURAN, ILIE (eds.) 2011: 12-14. În cadrul expoziției de la Paris (2019), piesa apare sub același nume v. TĂTARU 2019: 26-33.

¹⁰² NĂSTUREL 1990: 12-16; NĂSTUREL 2005: 47-52.

¹⁰³ EMANDI 1994: 272-288. Pentru o mică confruntare bibliografică, deschid catalogul *Gotic și Renaștere la Vințu de Jos* de Adrian Andrei Rusu (Cluj-Napoca-Satu Mare, 1998), p. 40, unde în descrierea obiectelor din fier este un brâzdar de plug, iar la material din care a fost confecționat este trecut fier (q.e.d.).

¹⁰⁴ NECULCE 1982: 162-164.

când s-au apucat să facă Mănăstirea Putna, au tras cu arcul Ștefan-vodă dintr-n vârșu de munte ce iaste lângă mănăstire. Și unde au agiunsu săgeata, acolo au făcut prestolul, în oltariu...”¹⁰⁵. Autorul pune la îndoială cu aceeași întrebare în două lucrări diferite posibilitatea ca aceste obiecte să fi fost păstrate atât de multă vreme, din a doua jumătate a secolului XV și până la începutul secolului XVIII: „dacă turnul a fost incendiat și jefuit de câteva ori, cum se explică atunci că acele obiecte s-au păstrat atât de multă vreme?” (p. 372)¹⁰⁶. Informația lui Neculce este directă, boierul primind informații de la călugării putneni, în special de la egumenul Putnei, apoi de la mitropolitul Sava. Pricinile de hotar cu mănăstirea l-au adus des în contact cu mănăstirea, dar și cu poveștile ei, care nu erau chiar toate povești¹⁰⁷. Cele două piese amintite de Neculce erau valoroase pentru călugări, fiind legate direct de ctitor și se puteau ascunde fără probleme în altă parte, fiind obiecte ușor de transportat.

Cele circa „50 de proiectile” care au sfârșit îngropate din nou la muzeul din Suceava au fost văzute și fotografiate de autorul articolului citat, adică de domnul Rusu, în timpul vizitelor domniei sale. O parte dintre cele 50 de proiectile au fost și sunt în expoziția permanentă a Muzeului de Istorie. Dacă ar fi fost „îngropate”, n-ar mai fi știut nimeni de ele și nici nu se mai scriau articole pe această temă.

În capitolul următor dedicat „bunurilor și faptelor ...” este prezentată și una dintre stemele descoperite la Cetatea Sucevei (p. 404, fig. 44/2 – cu denumirea pisanie), considerată nedată și fără trimitere la bibliografie. Această piesă este publicată în urmă cu aproape jumătate de secol și este bine datată¹⁰⁸.

Cahlele sunt, din nou, în atenție, de data aceasta din punct de vedere heraldic. Din nou, contestarea datărilor se realizează „după părerea noastră”, „analiza aceluia lot (de la Cetatea de Scaun a Sucevei) trebuia întreprinsă amănunțit, pentru că dezvăluie ce anume a contat din furnizarea unor execuții” (p. 405-406). Mă repet, dar doresc să subliniez că Paraschiva-Victoria Batariuc este cea care a prelucrat nemijlocit întregul lot de cahle descoperite în așa-zisa „casă a domniei” de pe Câmpul Șanțurilor. Multe dintre piese sunt arse secundar și reconstituite din fragmente, dar chiar și în aceste condiții, să le acordăm credit domnilor moldoveni, în acest caz, lui Ștefan cel Mare și celor 47 de ani cât a domnit asupra moldovenilor săi, că știau ce înseamnă stemele heraldice, că și le recunoșteau pe ale lor și pe ale celor cu care aveau relații directe. În plus, un aspect suplimentar care nu e cel mai lipsit de importanță: dacă astăzi ilustrația de calitate este ceva obișnuit, acum nu mult timp în urmă, ilustrația se baza pe talentul desenatorului și pe ceea ce vedea el, unele desene putând fi așezate greșit și cu legende încurcate. Chiar și astăzi, în această carte, fig. 44 – *Heraldica principatului* (p. 495) are șapte imagini numerotate, dar explicații sunt doar la șase. La nota de subsol nr. 56 de la pagina 409, se constată că una dintre cahlele analizate a fost inclusă și în catalogul expoziției Ștefan cel Mare. Din istorie în veșnicie, p. 62, cu precizarea „dar fără să i se recunoască semnificația heraldică. Notăm că identitatea ei corectă se cunoștea de o bună bucată de vreme”. Deschid catalogul la pagina 62 (fișa de obiect îmi aparține) și citesc (în caz că am uitat ce am scris): „cahle cu însemne heraldice”, cu bibliografia aferentă, mai completă decât cea furnizată de domnul Rusu. După cum se cunoaște, pentru un catalog de expoziție, descrierile sunt sumare pentru că acesta se adresează unui public larg, trimiterele bibliografice sunt cele care interesează specialiștii, în caz că

¹⁰⁵ NECULCE 1982: 162; SZÉKELY 2005: 156 (despre simbolistica gestului); *** 2022: 102.

¹⁰⁶ Aceeași întrebare, la fel formulată în RUSU, LUPESCU, BATARIUC 2018: 71-72.

¹⁰⁷ GOROVEI 2005: 57, 68

¹⁰⁸ MATEI 1973: 323-329

obiectul respectiv e publicat. Nu se pot face, oricum, descrieri amănunțite și savante, mai ales că aceste piese au fost publicate de mai multe ori, în diverse contexte, iar domnul Rusu, iar mă repet, putea avea un dialog științific constructiv cu toți cercetătorii care s-au ocupat de ele.

Subiectul dedicat podoabelor poate fi considerat fără final, existând piese care se vor tot aduna și vor completa ceea ce s-a cunoscut până la un anumit moment. Într-adevăr, multe dintre podoabele care au circulat în Moldova provin din arii vaste și ele dovedesc preferința pentru un anumit stil, dar și posibilitățile financiare ale proprietarilor. Și în acest caz, trebuie să observăm, așezarea Moldovei (cu graniță pe Nistru și cu ieșire largă la Marea Neagră) la confluența dintre două arii culturale, orientală și, respectiv occidentală, care au coabitat începând cu cel de-al doilea mileniu. Consider că această componentă bizantină, orientală, nu trebuie respinsă total, pentru că a existat. Ștefan cel Mare a avut două soții aparținând acestui spațiu, iar fiica sa, Elena, s-a căsătorit la Moscova. O dovadă colaterală vine în favoarea existenței acestei componente orientale în gusturile estetice ale moldovenilor, inclusiv, în ceea ce privește podoabelor. Un aspect mai puțin comentat, datorită puținilor cunoscători ai subiectului, tezaurul de la Schinetea (jud. Vaslui), de departe cel mai important dintre cele datate în timpul lui Ștefan cel Mare, are în componență ducați genovezi ai coloniilor de la Marea Neagră, imitații după monedele venețiene. Împreună cu alte descoperiri de acest tip, care depășesc ca număr cu mult, monedele ungare de aur din descoperiri, dovedesc existența unei componente pontice a circulației monetare a Moldovei, care se leagă de comerțul desfășurat de Moldova cu coloniile genoveze de la Marea Neagră¹⁰⁹. La aceste monede de aur se adaugă un număr semnificativ de monede emise în Hanatul Crimeei. Poate acest amestec de monede estice și vestice în tezaurile datate în a doua jumătate a secolului XV vorbește cel mai bine despre acest mixaj existent în spațiul moldovean. Mai adaug aici că, la Curtea domnească din Suceava, au fost descoperite doar două monede de aur: una ungurească și cealaltă, o imitație genoveză după ducatul venețian, aparținând aceleiași perioade, deceniul patru al secolului XV¹¹⁰.

Un aspect neabordat este circulația obiectelor de cult în timpul domniei lui Ștefan cel Mare și care se leagă de aceeași relație cu estul european, mai precis, cu Rusia moscovită¹¹¹. Existența unor icoane la Putna având această proveniență și care fac parte tocmai din zestrea acestei prime biserici a fost remarcată și prezentată de doamna Marina Sabados¹¹², dar există și alte contribuții care aduc în decor pictori ruși ajunși în Moldova pentru a picta icoane¹¹³. Relațiile constante cu acest spațiu, astăzi mai puțin abordat, subliniază, din nou, originalitatea culturii moldovenești, integrată, la fel de profund, în ambele spații.

Paginile dedicate veșmintelor au un nou preambul dedicat „maselor populare” (p. 427), deși toate privilegiile comerciale date de Ștefan cel Mare și predecesorii lui arată bogăția mărfurilor care veneau, plecau sau tranzitau Moldova. Pe lângă vârfurile societății și „masele populare” beneficiau de ele: *„și să fie volnici și slobozi să umble prin toată țara domniei mele, și prin cetăți, și prin târguri, ca să-și vândă marfa lor; și postavuri și pânză și bobou și orice ar avea; dar pânza și boboul să le vândă cu cotul, iar postavurile să le vândă cu bucata”*, spune privilegiul comercial acordat de domnul Moldovei

¹⁰⁹ Explicarea mecanismelor de pătrundere ale acestor monede și contextul internațional la OBERLÄNDER-TĂRNOVEANU 2004a: 80; OBERLÄNDER-TĂRNOVEANU 2004b: 285-296; DUMITRAȘCU 2021: 95-100.

¹¹⁰ DEJAN 2013-2014: 84-85.

¹¹¹ GOROVEI 1994: 601-603, 605 (cu bibliografia anterioară).

¹¹² SABADOS 2009: 110-114.

¹¹³ SMIRNOVA 2010: 7-32.

brașovenilor în anul 1458¹¹⁴. Și privilegiul din 1408, la care se adaugă cele ulterioare, inclusiv de la Ștefan cel Mare, acordat liovenilor, conține o abundență de mărfuri care veneau și plecau din Moldova de la est la vest și de la nord la sud: „iar când vor cumpăra marfă tătărăscă, în Suceava, precum mătase, piper, kamha, tebenci, tămâie, vin grecesc, de grivnă, în Suceava, câte trei groși”. Privilegiul menționează și postavul care se ducea în orașele de peste munți, în Ungaria, dar și vama care se plătea pentru lucrurile mărunte, dar și pentru pantalonii și săbiile ungurești¹¹⁵, care făceau un ocol prin Polonia ca să ajungă în Moldova. Mai detaliat în privința mărfurilor aduse de lioveni în Moldova este documentul dat de Petru Aron (1456): „iar de la lucrurile mărunțele, ce sunt lucruri felurite, începând cu pânza, catifeaua, postavul tăiat, cuțite, nădragi, coase, brâie ferecate și alte lucruri mărunte, care se numesc mărfuri mărunte, din aceasta din totul să plătească, în Siret, vamă de grivnă trei groși”¹¹⁶. Deși brașovenii aveau privilegiu de pe vremea lui Alexandru cel Bun, acesta nu s-a păstrat, în schimb cel de la Alexandru II (1449) detaliază mărfurile pe care negustorii transilvăneni le aduceau în Moldova, printre care și o gamă largă de postavuri¹¹⁷. În 1492, la Caffa, este analizată o dispută comercială între Caspar Armeanul și Fraggo în legătură cu un postav de proastă calitate adus la Suceava și pe care Simca, vameșul mare de la Suceava, a vrut să-l ardă¹¹⁸. Încă o dată, se poate observa întâlnirea, prin comerț, a Estului cu Vestul Europei în Moldova.

După ce se analizează în detaliu mecanismul prin care materialul ajungea haină, o analiză folositoare de altfel, concluzia „automată” este că „moldovenii nu și-au croit sistematic hainele de stare” (p. 435). Nu exclud deloc ca acesta să fie un adevăr, totuși problema e că nu avem, în Moldova, veșminte de epocă care să fi supraviețuit până la noi. Cele care au ajuns, toate datorită arheologilor și măiestriei restauratorilor, sunt piese funerare și au fost gândite în acest scop, după cum observă și autorul legat de costumul lui Alexandru cel Bun de la Bistrița (p. 482) și, contrar opiniei exprimate la p. 489, există studii care analizează acest aspect¹¹⁹. Sunt folosite bucăți din haine mai vechi care sunt croite și cusute. Nu mai precizez că cea mai mare parte a mormintelor aparținând unor personaje cu statut important au fost jefuite, ceea ce mai găsesc arheologii este ceea ce a scăpat jefuitorilor¹²⁰. Din acest motiv, apariția degetarelor, a acelor, a foarfecilor în descoperiri pot fi utile în dovedirea existenței unei cunoașteri a realizării unor haine chiar dacă nu le putem aprecia rafinamentul în lipsă, din motivele menționate mai sus. Deși este un izvor târziu (1673), dar care însă menționează documente anterioare, *Catastiful* („Hrisovul”) *reînnoit al breslei blănarilor și cojocarilor din Suceava*¹²¹ enumeră cel puțin 20 de nume de croitori, blănari, cojocari, cizmari și ciubotari. Nu lucrau toți pentru marii boieri și domn (care oricum se mutase de mai bine de o sută de ani la Iași), dar măcar câțiva vor fi fost pricepuți să realizeze și haine „de stare”. Probabil că mulții cojocari menționați în acest catastif ar putea contrazice afirmația făcută câteva pagini mai încolo că: „în ciuda unor reconstituiri vehiculate de filme de epocă, croitul hainelor de piele nu a atins niciodată

¹¹⁴ BOGDAN 1913: 265.

¹¹⁵ COSTĂCHESCU 1932: 633-636.

¹¹⁶ COSTĂCHESCU 1932: 792.

¹¹⁷ COSTĂCHESCU 1932: 744.

¹¹⁸ COSTĂCHESCU 1932: 138-139.

¹¹⁹ Observații despre costumul realizat pentru înmormântarea personajului descoperit în cavoul din naosul Bisericii Sfântul Gheorghe (Mirăuți) din Suceava la SZÉKELY 2007: 14. Pentru mormântul de la Siret și inventarul cu destinație strict funerară la BATARIUC 1998-1999: 261-286.

¹²⁰ PUȘCAȘU 2021: 94-98.

¹²¹ MIRON *et al.* 1989: 326-344.

dimensiunile cojocăriei” (p. 442). Ca un amănunt, în 1476 este menționat Stepan ruteanul „ciubotarul de ciubote roșii din Suceava”¹²².

Blănurile erau, desigur, un simbol de statut care venea să le completeze pe toate celelalte menționate și de autor. Jderii veniți din Ungaria sunt menționați ca tranzacționați de lioveni, chiar în privilegiul de la 1408. „*Iepurii de casă*” cumpărați ca înlocuitori de hermelină de armeanul Sahac din Suceava sunt amintiți la 1465¹²³. O sursă puțin mai târzie decât domnia lui Ștefan cel Mare arată proveniența blănurilor prețioase din spațiul rusesc și felul în care acestea erau permise¹²⁴.

Subiectul dedicat hranei rămâne ofertant, chiar și numai prin prisma valorizării miilor de fragmente ceramice descoperite în săpăturile arheologice. Desigur, nu este vorba doar despre ele, dar într-o perioadă în care puține alimente puteau fi conservate pe o perioadă mai lungă de timp și, deci, gătitul era necesar zilnic, toate instrumentele și instalațiile necesare acestui scop trebuie valorizate. Deși preocupări cu privire la „o istorie a vieții private” a moldovenilor datează de mai mulți ani¹²⁵, la care se adaugă preocuparea constantă a doamnei Maria Magdalena Székely asupra acestui subiect, nu neapărat cu privire strictă la domnia lui Ștefan cel Mare, dar cu concluzii valabile și pentru vremea lui, subiectul rămâne demn de abordat, din perspectiva umanizării „statuilor” unor conducători, în special cea a lui Ștefan cel Mare. Servirea mesei pentru domn implica un întreg ritual, în care erau implicați oameni și obiecte. De la prepararea meselor și până la servirea lor, vesela folosită și prezența sau absența unor boieri la masă, toate acestea reprezentau un barometru fin al relațiilor dintre oameni. Mesele bogate în carne i-au provocat suferințe lui Ștefan către sfârșitul domniei, dar era suferința unei boli „nobile” la acea vreme (p. 457). La polul opus, masa oamenilor obișnuiți era restrânsă, atât în privința cantității, cât și a calității. Nu trebuie să ne imaginăm prea multe pentru această epocă, dar ulterior izvoarele se înmulțesc, iar apariția târzie a cartofului și a porumbului în viața culinară a românilor i-a scăpat pe mulți de la foamete.

„Distracțiile” moldovenilor în Evul Mediu pot fi un subiect pentru un cercetător hotărât să scotocească prin depozitele muzeale în căutare de țințare, zaruri, bile și multe alte piese, care în conexiune (relații de analogie) cu cele contemporane ale vecinilor, ar mai îndepărta impresia veșnicilor confruntări militare. Aceste distracții „mărunte” sunt completate de cele binecunoscute în epocă: vânătoarea, ospetele și turnirurile. Despre ultimele nu avem cunoștințe, dar le presupunem, așa cum presupunem și existența unor evenimente, chiar dacă nu avem detalii documentare sau de altă natură (p. 463). Totuși nota (442) ironică îmi oferă posibilitatea de a preciza încă o dată că nu se cunoaște și nu se va cunoaște dimensiunea exactă a curții din curtea domnească (adică a curții interioare din palatul domnesc), iar exegeții sunt siguri că au priceput de ce autorul a încercat rafinarea arhitecturii moldovenești, cu precizarea (încă una!) că nu e primul și nici ultimul, mai ales că asupra subiectului arhitecturii ar trebui să aibă ultimul cuvânt. Pentru menționarea „horelor” în rândurile următoare, ar fi de spus că așa se numește în limba română un dans în care participanții se prind într-un cerc și se rotesc, fără a sugera cineva că ar fi invenții românești. „Hora de la Frumușica” are, cred, 6000 de ani și nu, nu sugerez că ar fi românească.

Paginile dedicate descoperirilor „mărunte” adună mulțimea acestor descoperiri făcute de-a lungul timpului. Desigur, nu există posibilitatea de a le data sigur în vremea lui Ștefan cel Mare,

¹²² MIRON *et al.* 1989: 136.

¹²³ MIRON *et al.* 1989: 127.

¹²⁴ EREMIA 2010: 93-103.

¹²⁵ Ștefan S. Gorovei introducere la SZÉKELY 1997: 57

arheologia poate rareori să reușească, după cum este posibil ca un mâner de os să fie un mic fluier (Bacău), iar o drâmbă o scoabă, care sigur nu este din perioada de interes a cărții (Probotă). Aceeași situație este și pentru alte obiecte analizate, ele „pot fi” și altceva. Bibliografia cu analogii adecvate face diferența. Și aici întâlnim o afirmație cu valoare concluzivă: *„la limitele unui astfel de comportament, ar trebui să ne ocupăm de o temă absentă din toate preocupările de medievistică: ascendența desenului”* (p. 469). Ca dovadă a neglijenței crase a medievistilor sunt enumerate șapte situații, plus altele nenumite, în care apar incizii sau scrijeliri pe diverse suporturi. E greu de scris un articol sau o carte pe această temă, dacă autorul a epuizat subiectul în mai puțin de 20 de rânduri. Din nou, ca și mai sus, în legătură cu turnirurile și horele, orice medievist este conștient că existau registre fiscale, desene, planuri de case (existau la Ur acum 4000 de ani) și biserici (altfel ar fi inexplicabil cum unele au planuri identice), diverse încercări de a desena sau picta pe pergament, scoartă de copac sau hârtie. Toate acestea au dispărut, nu putem broda științific pe ceva ce nu avem, sfârșim prin a scrie *Frații Jderi*. Poate scrisoarea lui Neacșu din Câmpulung nu este cea mai veche scriere în limba română, dar ea e prima care s-a păstrat, dar de aici pornim.

Cred că vizibilitatea lui Ștefan cel Mare s-a datorat celei mai lungi domnii pe care un domnitor a avut-o în Moldova, au fost mulți moldoveni care s-au născut și-au trăit scurta viață a timpurilor și au murit având pe tron același domnitor. În acest context, numărul mare de documente păstrate permite reconstituirea locurilor unde acesta s-a oprit într-o anumită perioadă de timp¹²⁶. Și fiul său, Petru Rareș, va fi la fel de mobil¹²⁷, fără să ne pronunțăm dacă experiența i-a fost transmisă de tatăl său care o învățase de la Ioan de Hunedoara¹²⁸ sau de nevoie.

„Ceea ce numim cu consistență sau insistență «cetatea de scaun» este o soluție centrifugă de administrare, apărută după mai multe migrări din același teritoriu excentric și finalizată cu abandonul în fața Iașilor, ca centru statal mai potrivit. Prin simpla poziționare geografică, rezultă periferia moldoveană și toate consecințele care o implică” (p. 470). De aici ar trebui cititorii să înțeleagă alegerea neinspirată a principalei reședințe la Suceava unde domnii moldoveni au rămas vreme de 150 de ani din motive de neînțeles pentru cei de astăzi. În mod sigur, mutarea unei capitale a însemnat un efort logistic semnificativ, s-a făcut pe motive bine întemeiate, chiar dacă astăzi nu mai par la fel, dar arată schimbări majore în viața statală, prin coborârea spre sud, de două ori, a principalei reședințe domnești.

În privința deplasărilor lui Ștefan cel Mare, sania amintită nu e chiar o taină, ci a fost analizată (și lămurită) cu ceva timp în urmă¹²⁹.

Un subcapitol este dedicat Sănătății care începe cu: *„despre Ștefan cel Mare, exegeza a susținut în primul rând că a avut o rană la picior, despre care nimeni nu a îndrăznit să scrie că l-ar fi obligat să șchiopăteze ani de-a rândul. Iar în final, să nu mai poată merge deloc și greu încăleca. Imediat alături trebuie să ne imaginăm încălțările aparte de care a avut mereu nevoie ori chiar dificultatea de a conduce un cal cu pintenii”* (p. 475). „Nimeni nu a îndrăznit” este pentru că nu avea ce să îndrăznească. E o construcție imaginară largă bazată pe o informație documentară care nu permite fantezii legate de încălțări și greutatea de a se urca pe cal la bătrânețe. Cu sania, sper că informația s-a clarificat.

¹²⁶ PILAT 2004: 481-491.

¹²⁷ SZÉKELY 1991: 285-300.

¹²⁸ În legătură cu relația Ștefan cel Mare-Ioan de Hunedoara, o ipoteză mai complexă (inclusiv cunoașterea limbii maghiare) se găsește la SIMON 2009: 364.

¹²⁹ SZÉKELY 2006b: 257-286.

În legătură cu cercetarea de la Mirăuți, o serie de evenimente au împiedicat publicarea adecvată, dar, pentru că dețin rapoartele arheologice aferente, am verificat informația menționată de Paraschiva-Victoria Batariuc și citată de domnul Adrian Rusu (p. 486). În raportul aferent anului 1996, la descrierea mormântului M 8 este trecută „o scândură cu grosimea de 4,9/5,1 cm dintr-un lemn de esență nobilă, de culoare roșu închis, poate stejar sau tisă”. Mormântul Evdochiei era jefuit¹³⁰, nu s-au păstrat decât fragmente mici din partea inferioară a scheletului care nu a mai putut fi recuperat. Formularea sicriu „roșu” sugerează recuperarea lui integrală, ceea ce nu a fost sub nici o formă real. Mormântul a fost jefuit din vechime și tot ce a ajuns până la noi sunt fragmentele pietrei de mormânt¹³¹ publicate cu inscripția și decorul reconstituit în *Atlasul istoric* dedicat orașului Suceava¹³².

„Din toate publicațiile, rezultă că prioritatea a fost mereu încercarea destul de hazardată de identificare a persoanelor înhumate, nu epoca în sine, nici zestrea ei care se ogindise în inventarul funerar” (p. 487). Cele trei deziderate sunt interdependente.

După ce în excursul introductiv, ceramica a fost trimisă la „colțul” arheologiei, capitolul VII îi este dedicat în întregime, cu un titlu sugestiv *Ceramica regină-la locul ei*. Unele aspecte sunt reluate aici, cu privire la atelierele de la cetate, nu le mai reiau, fiind deja comentate. În privința descrierilor succinte ale descoperirilor de cuptoare de la Suceava și a lipsei unor informații cu privire la datarea lor, cred că este edificatoare informația lui Grigore Foit că unul dintre acestea a fost descoperit în timpul săpării fundației unui bloc, când se ajunsese cu săpătura la -2,70 m. Mai jos, se menționează că la plantarea unui gard viu, pe aceeași stradă, s-a descoperit un complex cu ceramică datând din prima jumătate a secolului XV¹³³. Îmi imaginez „entuziasmul” șefului de șantier când i-a văzut pe arheologii de la muzeu venind să cerceteze, mă îndoiesc că au avut vreo posibilitate să stabilească scopul pentru care a fost construit cuptorul sau să măsoare dimensiunile cărămizilor, eventual să mai recolteze rebuturi. Dacă ar fi putut, ar fi realizat o cercetare adevărată, erau arheologi cu experiență și oameni onești. Totuși, dacă cineva chiar ar dori să dateze mai clar respectivele descoperiri, luând o hartă, poate descoperi că strada 6 Noiembrie este în imediata apropiere a străzii Simion Florea Marian, unde Mara Nicorescu a făcut cercetări în aceeași perioadă¹³⁴, iar Grigore Foit publică monedele de aici câțiva ani mai târziu, acestea fiind descoperite chiar în lipitura unui cuptor¹³⁵. Ambele străzi sunt în zona Bisericii Sfântul Nicolae, ctitoria lui Nicoară Prăjescu, pe locul unei biserici mai vechi¹³⁶.

Cum importanța clasei de jos a fost minimalizată permanent în paginile volumului, această atitudine se regăsește și în următoarea afirmație: „*nicio asemenea primară activitate* (adică alegerea lutului-n. mea) *nu se poate pune aglomerat pe seama unor țărani care ar fi știut «de toate»*” (p. 510). Mi-e greu să intuiesc de unde și-a luat această informație autorul și unde a descoperit că cineva „a sugerat” (cum a menționat în câteva rânduri) așa ceva. Și astăzi (unele aptitudini și cunoștințe sunt

¹³⁰ MATEI 2003: 24-25.

¹³¹ Am fost prezentă la această descoperire și sper că aceste informații nu vor fi considerate „folclor arheologic” pentru că le și pot dovedi. De-a lungul timpului, am încercat să prezint în câteva comunicări aceste cercetări și va veni rândul publicării lor, în măsura în care propriile proiecte și obligații îmi vor permite.

¹³² MATEI *et al.*: VII, Fig. 6.

¹³³ FOIT 1986-1987: 42-43

¹³⁴ NICORESCU 1966: 317-325.

¹³⁵ FOIT 1980: 57.

¹³⁶ BALȘ 1933: 55

constante în timp, la fel cum un croitor trebuie să taie materialul ca să facă haina), olarul se duce să-și aleagă lutul pe care știe din experiență că este potrivit pentru ceea ce trebuie să facă sau îl comandă exact după același criteriu.

O sugestie de cercetare, foarte utilă, după părerea mea, dar care s-ar termina, într-adevăr foarte repede, dar nu din motivele menționate de către domnul Rusu, este cea a cărămizilor folosite în construcția unor monumente. Tipologizarea cărămizilor unor monumente funerare pare însă dificilă, dacă se are în vedere o anumită aglomerare a spațiului funerar care putea primi un număr de cavouri limitat. Existența unei cereri mai mari, i-a determinat cel mai probabil pe constructori să adapteze materialul de construcție în funcție de spațiul avut la îndemână¹³⁷. În plus, „încercarea destul de hazardată”, menționată de autor la p. 487, de a data mormintele având în vedere posibilitatea întregirii repertoriului cărămizilor medievale „prin piese măsurate la monumente bine datate și doar în cazuri foarte specifice, din mărturii arheologice bine contextualizate” (p. 511), pare cel puțin iluzorie, mai ales când recitesc paginile aceste cărți referitoare la (ne)priceperea arheologilor de a înțelege contextele și a face datări.

Posibilitatea ca la Arbore, „probabil cu ceva înaintea anului 1502”, să se fi ridicat mai întâi curtea și apoi biserica doar pe baza unor fragmente de plăci pavimentare smălțuite (p. 514, nota 27), nu se susține. Menționăm în sprijinul afirmației noastre că portarul de Suceava cumpără satul Solca, din care făcea parte și viitorul sat care îi va purta numele, la 7 martie 1502, după cum o dovedește documentul emis la Suceava¹³⁸, atunci făcându-se și plata „înaintea noastră și înaintea boierilor noștri”. Suma este una dintre cele mai mari plătite pentru o proprietate funciară în Moldova acelor timpuri: 680 de zloți tătarești. Deși în nota 31 de la aceeași pagină se constată lipsa urmelor arheologice ale mănăstirii de la Horodnic, cercetările din anul 1977 au dus la descoperirea cimitirului aparținând bisericii, cu toate că aceasta nu a putut fi cercetată, dar fragmentele ceramice smălțuite și fragmentele de cărămizi smălțuite sunt dovada existenței unui complex important pe parcursul secolului XV, chiar dacă spre sfârșitul acestui secol mănăstirea nu mai este pomenită în documente¹³⁹.

Modul în care se produceau cărămizile are directă legătură, la fel ca la orice alte obiecte, cu măiestria meșterului, desigur acest tip de piese fiind modelate în tipare, din lemn sau din lut, după cum observă și autorul adăugând la nota 32 (p. 515) că Paraschiva-Victoria Batariuc, care are un articol dedicat și acestui subiect, „a neglijat să scrie că fără o ungere cu ulei/grăsimi, tiparele riscau să nu mai fie ridicate fără lut moale și nears, lipit de ele”. Presupun că autoarea incriminată nu-și propusese să scrie un ghid despre cum se realiza pas cu pas această operațiune, în ideea că cineva ar vrea să fabrice cahle/discuri/plăci pavimentare în prezent. Observațiile sale sunt strict legate de piesele pe care le-a cercetat, altfel ar fi trebuit să descrie toate operațiunile legate de acest meșteșug, de la selecția și căratul lutului la scoaterea produsului finit din cuptor¹⁴⁰. Nu există nici o certitudine că piesele descrise la p. 515 erau de forma reconstituită prin repetiție așa cum sunt ilustrate la fig. 16-17, pentru că se păstrează doar un colț din fiecare piesă, forma putând fi pătrată sau dreptunghiulară. Autorul folosește termenul „patrulater”, dar în reconstituire acestea sunt pătrate, ceea ce induce în eroare un cititor mai puțin atent la text.

¹³⁷ PUȘCAȘU 2021: 79.

¹³⁸ DRH, III, A: 477-480.

¹³⁹ BĂTRÎNA, BĂTRÎNA 1978: 161-178, Fig. 4-5.

¹⁴⁰ În lucrarea dedicată ceramicii monumentale din colecția Romstorfer, există un capitol dedicat cărămizilor pavimentare v. BATARIUC 2008b: 24-39.

„Nu trebuie să ne mărginim la concluzia unicității acestor realizări. Plăci de paviment sunt foarte bine înrudite cu cele produse pentru palatele regale ungare, dar mult mai simple în repertoriul decorativ. Nicio analogie, poloneză, lituaniană sau tătară nu s-a căutat, deși numai din asemenea cercetări va fi de regăsit «taina» formelor din arhitectura Moldovei” (p. 516). Nimic nu l-a împiedicat pe autor să caute el însuși în bibliografia polonă, ucraineană, lituaniană, rusă etc. și să lămurească subiectul. Totuși, paragraful începe cu plăcile pavimentare și se termină cu arhitectura, ce ar trebui de căutat? Pentru că la paginile aparținând cercetătorului maghiar András Végh din volumul dedicat moștenirii lăsate de regele Matia, sunt multe piese foarte frumoase, dar nici una nu intră în categoria analizată și nici în spațiul temporal de interes¹⁴¹.

În subcapitolul dedicat cahlelor, unele datări punctuale au fost corectate¹⁴², deși și în acest caz, stratigrafia a avut un rol important în datarea pieselor și, din nou, nu se aduc argumente pentru schimbarea datărilor celor care au efectuat cercetarea. În privința producției de cahle, Paraschiva-Victoria Batariuc, prin numeroasele articole având acest subiect, a subliniat producția locală a acestor piese, chiar dacă „moldovenii” care le produceau nu erau obligatoriu etnici români, nu văd ce importanță ar avea acest aspect. Și oricum, nu era un aspect important nici atunci, după cum o arată și documentul emis de Alexandrel în 1453, prin care i se acordă dreptul mănăstirii lui Iațco (Ițcanii vechi din Suceava) să întemeieze un sat în hotarul mănăstiresc, „*acești oameni să aibă slobozenie, fie că vor fi meșteri sau jocari sau orice fel de meșteri, fie rus sau grec sau de orice fel de limbă, să nu dea acești oameni nici dare ... acești oameni să fie slobozi să umble în bună voie cu oale sau cu sare sau după pește ...*”¹⁴³.

O altă descoperire de la Suceava, cea realizată în zona cartierului armenesc pe strada Petru Rareș, este analizată și îi este contestată datarea, propunându-se secolul XVI, pe baza cahlelor descoperite aici, mai precis a celei care are pe placă un vultur bicefal, considerat „*sub inspirația heraldicii habsburgice*”¹⁴⁴. Locuința a fost datată și datorită unei monede moldovenești emisă între anii 1443-1449, găsită pe treptele beciului, sub dărâmături¹⁴⁵. Analogiile pe care le propun autorii cercetării, Mircea D. Matei și Emil I. Emandi, sunt tot din oraș, din locuri unde au fost descoperite piese asemănătoare, datate cu monede de la Alexandru cel Bun¹⁴⁶.

Desigur, nu se pot face comparații cu adevăratele opere de artă care sunt sobele produse în Europa centrală și de vest, cahlele moldovenești fiind multe „*imitații epigonice*” (p. 531), dar se poate observa diferența de calitate și între aceste imitații epigonice. Consider că diferența de calitate în execuție poate fi datorată și locului în care sobele respective erau așezate, în zona apartamentelor domnești sau în camerele destinate ostașilor¹⁴⁷, nu lipsa meșterilor ar fi fost problema. Dacă își permiteau alte lucruri scumpe, și-ar fi permis sobe scumpe și de calitate.

¹⁴¹ VÉGH 2008: 54-59.

¹⁴² Câteva trimiteri bibliografice cu privire la corectarea datărilor realizate de cercetătorii maghiari pentru cahlele cu *cavaler în turnir* ar fi fost utile. Pentru bibliografia recentă cu privire la cahle adaug lucrări care valorifică două colecții muzeale, cea de la MNIR București și Bacău: SAMSON 2017; COȘA 2019.

¹⁴³ Citat și de domnul Rusu, dar în alt context (p. 545), MIRON *et al.* 1989: 106.

¹⁴⁴ Mircea D. Matei nu a afirmat că decorul existent (vulturul bicefal) provine de la o cahlă bizantină, ci afirmă că este un decor rar în Moldova medievală din prima jumătate a secolului XV (MATEI 1989: 97).

¹⁴⁵ MATEI 1989: 96, nota 36; MATEI, EMANDI 1977: 557.

¹⁴⁶ MATEI, EMANDI 1977: 561, nota 7.

¹⁴⁷ BATARIUC 2008b: 165-166.

Domnul Rusu este unul dintre cercetătorii transilvăneni care s-a preocupat constant de cahle și le-a publicat, sub nici o formă nu intenționez să intru în vreo polemică pe această temă, neavând nici calitatea și nici preocupări în legătură cu subiectul (deși, cred că voi reevalua situația), dar puținele trimiteri la bibliografie sunt în principal din Ungaria, iar temele religioase, fabulele, scenele de viață cavalierească sunt nord, central și vest europene. Prin urmare, nu este neapărat ca prototipul să provină de aici, ci și din Polonia sau statele componente ale Imperiului Romano-German. Cahlele din castelul de la Buda sunt niște obiecte de artă, realizate de artiști remarcabili, dar nu de ei au avut parte domnii moldoveni. Tocmai „*imitațiile epigonice*” demonstrează producția locală, chiar dacă autorul consideră „pripită” afirmația realizării acestora într-un atelier moldovenesc (p. 539, nota 206), deși există un tipar din gresie descoperit la Suceava, în apropierea Bisericii Sfântul Dumitru și publicat cu mult timp în urmă¹⁴⁸.

Apare totuși, destul de ciudat, că toate cahlele descoperite în Moldova sunt eronat date, că abia acum se face o critică devastatoare, dar mai blândă decât a altor autori, a lucrărilor pe temă a Paraschivei-Victoria Batariuc. Cunoscând caracterul năvalnic al regretatei mele colege, cândva ar fi rezultat o confruntare științifică antologică. Din păcate, revelațiile domnului Rusu s-au petrecut tardiv. Dar nu e singurul caz.

Deși lucrarea este dedicată domniei lui Ștefan cel Mare, autorul dezvoltă o discuție dedicată „ceramicii mușatine”, care, în opinia domniei sale, nu se poate data în timpul domniei lui Petru I, ci în multe cazuri, mult mai târziu, în secolul XV: „*secționarea secolului în perioade mai restrânse este numai o ambiție neargumentată, care s-a sprijinit strâmb pe interpretări eronate de folosințe numismatice. În spațiul acestui interval, a pretinde că cineva poate data marje de vase, pe câte o jumătate de secol, numai prin propriul lor aspect, fără alte suporturi cronologice este o îndrăzneală gratuită, de neacceptat ca soluție istoriografică corectă*” (p. 546). Într-adevăr, este imposibil să se realizeze datări strânse pe câteva decenii doar pe baza ceramicii, iar contextul este evident cel mai important, atunci când se găsesc doar fragmente ceramice, așa cum se întâmplă în cele mai multe situații. Totuși, există două specii ceramice databile către sfârșitul secolului XIV care dispar ulterior, fiind imitate de localnici: ceramica cenușie fină (se cunosc și fragmente roșii, dar sunt rare), numită „a coloniștilor”¹⁴⁹, și ceramica roșietică-gălbuie decorată prin lustruire, denumită „tătărăscă”¹⁵⁰.

Descoperirea făcută în zona cartierului armenesc al Sucevei sunt, de fapt, două diferite. Prima, realizată în anul 1976 pe strada Petru Rareș, este o locuință din care provine, printre altele, și cahla cu vulturul bicefal „habsburgic” sau nu¹⁵¹; iar a doua, realizată în anul 1984, pe strada Dragoș vodă, este un depozit de negustor, trimiterile bibliografice fiind corecte, cu amendamentul de mai sus. De asemenea, plosca de caolin smălțuită în verde nu este inedită, aceasta fiind descoperită la Cetatea de Scaun, pe platoul denumit *Câmpul Șanțurilor* în anul 1954, fiind datată în secolul XVII, în conexiune cu celelalte descoperiri realizate în zonă, asociate cuptoarelor de var¹⁵².

Într-adevăr, nu se poate discuta despre o ceramică bizantină în descoperiri, cel mult de tradiție bizantină, cu aflux din zona pontică. Nu poate fi exclusă nici o prezență mai timpurie de

¹⁴⁸ MITREA *et al.* 1955: 782-783, Fig. 27.

¹⁴⁹ BATARIUC 2002: 219-235 (cu întreaga bibliografie anterioară).

¹⁵⁰ BATARIUC 2010: 243-253.

¹⁵¹ POPOVICI 2010: 255-274 (cu un întreg repertoriul de descoperiri cu acest decor).

¹⁵² MITREA *et al.* 1955: 761 (Fig. 8), 763.

secolul XV, eventual în legătură cu relațiile politice și religioase stabilite între Bizanț și Moldova începând cu domnia lui Petru I.

Lungul excurs dedicat terminologiei folosite pentru desemnarea unor vase poate fi un început pentru stabilirea în viitor a unor descrieri adecvate care să stabilească unde începe bolul și unde se termină castronul. Probabil că și oala borcan ar trebui pusă undeva la locul ei. Vastitatea terminologiei utilizate de arheologi în legătură cu descrierea pieselor, multe dintre denumiri fiind invenții personale, face dificilă identificarea obiectului în lipsa unei imagini.

La capătul acestei cărți, sunt de acord cu autorul ei că nu poate fi ignorată, deși nu și cu celelalte fraze de încheiere „dedicate” nepricepuților ieșiți de pe băncile *Facultății lucrurilor de prisos*. Da, există un roman cu acest titlu. Apare ca firească sancționarea exagerărilor, a lipsei de profesionalism și a enunțurilor fără o argumentare serioasă. Nu toți cei care au scris despre epoca lui Ștefan cel Mare au avut cu adevărat ceva de spus, dar nu trebuie să fie alăturați oamenilor onești care și-au dedicat viața descoperirii adevărului istoric, în cel mai nobil sens. Au greșit și ei, greșim și noi. Greșesc toți oamenii care își propun să facă ceva. Așa se produce învățarea.

Pentru perioada timpurie a istoriei Moldovei medievale, pentru multe dintre aspectele lungii domnii a lui Ștefan cel Mare (printre altele nu cunoaștem data nașterii, de la primele două soții nu avem decât o piatră de mormânt spartă și un acoperământ de mormânt), pentru multele aspecte ale vieții moldovenilor din vremea sa, nu avem date certe. Mare parte din viața locuitorilor din epocă se bazează pe descoperirile arheologice, care au și ele un grad semnificativ de incertitudine. Totuși, în lipsa unor argumente contrare care implică studiul nemijlocit al documentației de șantier, a obiectelor descoperite, și fără un dialog constructiv cu participanții la cercetare (cei care nu mai sunt printre noi au trăit suficient ca să poată fi întrebați), sunt căi mult mai utile pentru încheierea unei cărți de sinteză, decât atitudinea superioară și nerespectuoasă la adresa muncii celor pe baza cărora s-a scris parte din istoria noastră, s-au deschis muzee și s-au restaurat monumente. Nimic nu este perfect, totul putea fi făcut mai bine și înțeles mai bine, dar trebuie să avem în vedere acumulările făcute în cei peste 70 de ani de cercetări arheologice în Moldova și să avem respect pentru oamenii care ne-au făcut să fim beneficiarii acestor acumulări.

Categoria „pixelul albastru” nu ați văzut ce ați văzut, ci ceea ce zic eu că ați văzut nu este valabilă întotdeauna și, totuși, *„în ciuda numeroaselor observații pe care le-am formulat, nu se poate nega faptul că, dacă știm ceva mai multe amănunte despre Moldova ori epoca lui Ștefan cel Mare, se datorează arheologiei”* (p. 41).

În încheiere, apreciem în mod deosebit imaginea zâmbitoare a autorului cu bobocul de trandafir roz la rever de pe supracopertă, care contrastează poetic cu incisivul conținut al cărții.

BIBLIOGRAFIE

- ANDREESCU 2009 Andreescu, Șt., *Presiune otomană și reacție ortodoxă în Moldova lui Petru vodă Rareș*, in: SMIM, 27, 25-60.
- ANDREESCU et al. 2011 Andreescu, Șt (coord.), Coman, M., Ciocîltan, Al, Căzan, I., Pienaru, N., Cristea, O., Cojocaru, T., *Călători străini despre țările române*, supliment 1, Ed. Academiei Române, București.
- ANDRONIC 1965 Andronic, Al., *Orașele moldovenești în secolul al XIV-lea în lumina celor mai vechi izvoare rusești*, in: Romanoslavica, 11, 203-218.
- ARTIMON 2016 Artimon, T., *From the twenty-first century to the Middle Ages: the mythical (de)construction of Stephen the Great of Moldavia*, f. e., Krems.
- ASĂVOAIE 2002 Asăvoaie, C., *Rolul reședințelor domnești în consolidarea statului moldovenesc*, in: ArhMold, 25, 209-219.
- BALAN 2006 Teodor Balan, *Documente bucovinene*, 8, Ed. Taida, Iași.
- BALȘ 1933 Balș, G., *Bisericele și mănăstirile moldovenești din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, Institutul de Arte Grafice E. Marvan, București.
- BALȘ 1926 Balș, G., *Bisericele lui Ștefan cel Mare*, Ed. Cartea Românească, București.
- BARBU et al. 2015 Barbu, V., Székely, M. M., Tüdös, K., Jianu, A., *Grădina Rozelor. Femei din Moldova, Țara Românească și Transilvania (sec. XVII-XIX)*, Ed. Academiei Române, București.
- BATARIUC 2012 Batariuc, P. V., *Civilizație medievală românească. Ceramica monumentală din Moldova*, Ed. Academiei Române, București.
- BATARIUC 2010 Batariuc, P. V., *Din nou despre ceramica „Hoardei de Aur” din teritoriul dintre Carpați și Prut*, in: ArhMold, 33, 243-253.
- BATARIUC 2009 Batariuc, P. V., *Mircea D. Matei la 80 de ani*, in: ArhMold, 32, 405-415.
- BATARIUC 2008a Batariuc, P. V., *De l'histoire de l'église Sfântul Dumitru de Suceava*, in: *Historia Urbana*, 16, 1-2, 65-89.
- BATARIUC 2008b Batariuc, P. V., *Catalogul colecției Romstorfer-ceramica monumentală*, Ed. Karl A. Romstorfer, Suceava.
- BATARIUC 2007 Batariuc, P. V., *Din nou despre atelierul aulic de ceramică de la Suceava din timpul domniei lui Ștefan cel Mare*, in: ArhMed, 6, 195-203.
- BATARIUC 2005 Batariuc, P. V., *Locuințe medievale la Suceava*, in: *Cumidava*, 28, 23-34.
- BATARIUC 2002-2003 Batariuc, P. V., *Biserici din timpul lui Ștefan cel Mare la Suceava*, in: *Ars Transilvaniae*, 12-13, 13-26.
- BATARIUC 2002 Batariuc, P. V., *Din nou despre ceramica cenușie de la Suceava*, in: ArhMold, 15, 219-235.
- BATARIUC 1999 Batariuc, P. V., *Cahle din Moldova medievală (secolele XIV-XVII)*, Ed. Istros, Brăila.
- BATARIUC 1998-1999 Batariuc, P. V., *Din istoria vestimentației în Țările Române-costumul feminin de la Siret*, in: *Ars Transilvaniae*, 8-9, 261-286.
- BATARIUC 1993 Batariuc, P. V., *Necropola medievală de la Suceava-Câmpul Șanțurilor*, in: ArhMold, 16, 229-249.

- BATARIUC, HĂU 1998 Batariuc, P. V., Hău, Fl., *Un engolpion din secolele XIII-XIV descoperit la Suceava*, in: *ArhMed*, 2, 155-160.
- BĂTRÎNA 2024 Bătrîna, A., *Câteva observații pe marginea unor cercetări arheologice mai vechi și mai noi de la Mănăstirea Bistrița (jud. Neamț)*, in: *SCIVA*, 75, 1-4, 189-228.
- BĂTRÎNA, BĂTRÎNA 2012 Bătrîna, L., Bătrîna, A., *Biserica „Sfântul Nicolae” din Rădăuți. Cercetări arheologice și interpretări istorice asupra începuturilor Țării Moldovei*, Ed. Constantin Matasă, Piatra Neamț.
- BĂTRÎNA, BĂTRÎNA 1978 Bătrîna, L., Bătrîna, A., *Cercetările arheologice de la Horodnic (jud. Suceava)*, in: *Suceava*, 5, 161-178.
- BOGDAN 1913 Bogdan, I., *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. 2, Atelierele Socec & CO, București, 1913.
- BREZEANU 1991 Brezeanu, St., *Ideea imperială bizantină și universul politic medieval european*, in: *Studii și articole de istorie*, 59, 7-13.
- BUSUIOC 1970 Busuioc, E., *Șanțul de apărare al orașului Suceava în secolul al XV-lea (Raport definitiv)*, in: *MCA*, 9, 401-406.
- CANTEMIR 1973 Cantemir, D., *Descrierea Moldovei*, trad. Gh. Guțu, Ed. Academiei R.S.R., București.
- CĂPRĂROIU, MATEI 2014 Căprăroiu, D., Matei, M. D., *Asupra cronologiei edificării primelor cetăți mușatine de piatră. Implicații numismatice*, in: *Monumentul-tradiție și viitor*, 15, 1-8 (extras).
- CIHODARU 1978 Cihodaru, C., *Politica internă*, in: Șimanschi, L. (coord), *Petru Rareș*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- COȘA 2019 Coșa, A., *Cahlele din colecția Muzeului de Istorie Bacău*, Ed. Magic Print, Onești.
- COSTĂCHESCU 1932 Costăchescu, M., *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, 2, Ed. Viața Românească, Iași.
- DEJAN 2019 Dejan, M., *Hungarian Gold Coins in Medieval Moldavia (14th-16th centuries)*, in: Gyöngyösy, M. (ed.), *Numophylacium Novum*, 1, 46-55.
- DEJAN 2013-2014 Dejan, M., *O monedă ungurească de aur descoperită la Curtea Domnească din Suceava*, in: *CN, XIX-XX (2013-2014)*, București, 2017, 83-92.
- DEJAN 2010 Dejan, M., *Monede descoperite la Biserica Sf. Gheorghe-Mirăuți din Suceava*, in: *SCN*, 1 (13), 189-198.
- DEJAN 2008 Dejan, M., *Monede descoperite cu ocazia unor săpături arheologice efectuate pe teritoriul orașului Suceava*, in: *Monedă și comerț în sud-vestul Europei*, 2, 187-196.
- DEJAN, DEJAN 2019a Dejan, M., Dejan, Șt., *Curtea Domnească de la Suceava între statutul de sit arheologic protejat și necesitatea de dezvoltare utilitară a orașului*, in: *Historia Urbana*, 25, 35-44.
- DEJAN, DEJAN 2019b Dejan, M., Dejan, Șt., *Începuturile arheologiei medievale la Suceava*, in: Diaconu, V., Bacumenco Pîrnău, L. (eds.), *Un secol de arheologie în spațiul est-carpatic. Concepte, metode, tendințe*, Ed. Constantin Matasă, Brăila-Piatra Neamț, 371-386.

- DEJAN, ILIE (eds.) 2017 Dejan, M., Ilie, O. (eds.), *Ștefan cel Mare. Din istorie în veșnicie*, catalog de expoziție, Ed. Karl A. Romstorfer, Suceava.
- DIACONU 1994 Diaconu, P., *Recenzii și discuții arheologice*, I, Ed. Muzeului Județean Călărași, Călărași.
- DIACONU, CONSTANTINESCU 1960 Diaconu Gh., N. Constantinescu, *Cetatea Șcheia. Monografie arheologică*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- DIONISIE DIN FURNA 2000 Dionisie din Furna, *Erminia picturii bizantine*, Ed. Sofia, București.
- DUMITRAN, MÁDLY, SIMON (eds.) 2009 Dumitran, A., Mádly, L., Simon, Al. (eds.) *Mélanges d'Histoire Générale*, s.n., I/2 *Extincta est lucerna orbis: John Hunyadi and his Time*. In memoriam Zsigmond Jakó, IDC Press, Cluj-Napoca.
- DUMITRAȘCU 2021 Dumitrașcu, Al. F., *Circulația monetară genoveză la Dunărea de Jos și în țările române în secolele XIII-XV în lumina ultimelor cercetări în arhiva de stat de la Genova*, in: CN, 27, 95-100.
- EMANDI 1994 Emandi, Em. I., *Civilizația medieval-urbană. Un depozit de marfă din vremea lui Ștefan cel Mare*, in: Hierasus, 9, 272-288.
- EMANDI, CEAUȘU 1988 Emandi, Em. I., Ceașu, M. Șt., *Contribuții de morfologie urbană la cunoașterea istoriei orașului Suceava 1388-1988* (Supliment V. Anuarul Muzeului Județean Suceava), Suceava.
- EMANDI, MATEI, SION 1993-1994 Emandi, Em. I., Matei, M. D., Sion, Gh., *A avut mitropolitul Iosif un palat, în Suceava, în secolul al XIV-lea?*, in: RMI, 62-63, 1-2, 102-107.
- EREMIA 2010 Eremia, I., „Un sórok de samuri” - o husă de samuri care includea 40 de samuri?, in: Tyragetia, s.n., 4 (19), 2, 93-103.
- FIREA 2011 Firea, E., *Ștefan cel Mare și cultul sfinților locali. Ipoteze de lucru și limitări documentare*, in: Analele Putnei, 7, 1, 351-368.
- FOIT 1986-1987 Grigore Foit, *Consemnări cu privire la unele descoperiri arheologice din orașul Suceava*, in: Suceava, 13-14, 37-48.
- FOIT 1984-1985 Foit, Gr., *Monumente de cultură armeană medievală ale Sucevei*, in: Suceava, 11-12, 69-77.
- FOIT 1981 Foit, Gr., *Suceava-centru de interes major pentru numismatica medievală a Moldovei*, in: Suceava, 8, 47-84.
- GHEORGHIU 1994 Gheorghiu, T. O., *Literatura istorică asupra orașului Suceava între prolixitate și vid informațional (considerații asupra ultimelor lucrări apărute)*, in: SCIVA, 45, 1, 27-40.
- GIURESCU 2007 Giurescu, C. C., *Istoria românilor, II De la Mircea cel Bătrîn până la Mihai Viteazul*, ed. Dinu C. Giurescu, Ed. ALL, București.
- GIURESCU 1997 Giurescu, C. C., *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, ediția a II-a, Ed. Enciclopedică, București.
- GOGU 2003 *Monede medievale și moderne descoperite la Curtea Domnească din Suceava*, in: Simpozion de numismatică dedicat împlinirii a 125 de ani de la proclamarea independenței României, Chișinău, 24-26 septembrie 2002, București, 201-212.
- GOGU 1998 Gogu, M., *Un tezaur de monedă măruntă descoperit la Curtea Domnească din Suceava*, in: CN, 8, 213-221.

- GOROVEI 2021 Gorovei, Șt. S., *În căutarea patriciatului pierdut*, in: *Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași*, s.n., Istorie, 67, 77-84.
- GOROVEI 2018 Gorovei, Șt. S., *Ștefan cel Mare: între aproximări realiste și interpretări fantasmagorice*, in: *Prutul*, s.n., 8 (17), 2 (62), 15-22.
- GOROVEI 2014 Gorovei, Șt. S., *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, ed. II adăugită, Ed. Universității „Al. I. Cuza”, Iași.
- GOROVEI 2008 Gorovei, Șt. S., *Cetatea de Scaun a Sucevei. O ipoteză*, in: *Analele Putnei*, 4, 2, 15-24.
- GOROVEI 2005 Gorovei, Șt. S., *Ion Neculce și tradițiile Putnei*, in: *Analele Putnei*, 1, 2, 55-72.
- GOROVEI 1997 Gorovei, Șt. S., *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Ed. Universității „Al. I. Cuza”, Iași.
- GOROVEI 1994 Gorovei, Șt. S., *Relații bisericești româno-ruse în secolele XV-XVIII*, in: *AIIAX*, 31, 601-609.
- GOROVEI 1983 Gorovei, Șt. S., *Note de istorie medievală suceveană*, in: *Suceava*, 10, 187-227.
- GOROVEI 1974 Gorovei, Șt. S., *O bibliografie nescrisă: Alexandru voievod*, in: *Magazin istoric*, 8, 2 (83), 14-17.
- GOROVEI, SZÉKELY 2005 Gorovei, Șt. S., Székely, M. M., *Princeps omni laude maior: o istorie a lui Ștefan cel Mare*, Ed. Iacov Putneanu, Sfânta Mănăstire Putna.
- GRIGOROVICI 2002 (ed.) Grigorovici, R. (ed.), *Bucovina în prima descriere fizico-politică. Călătorie în Carpații Dacici (1788-1789)*, Ed. Septentrion, Rădăuți.
- HĂU 1997-1998 Hău, Fl. *Fundamente ale concepției referitoare la punerea în valoare a ansamblului arhitectonic-monumental al Curții Domnești de la Suceava. Orizonturi tematice pentru un muzeu al civilizației medievale românești de factură aulică*, in: *Suceava*, 24-25, 459-466.
- HĂU, DEJAN 2005 Hău, Fl., Dejan, Șt. *Suceava, jud. Suceava. Punct: Curtea Domnească*, in: Angelescu, M. V., Oberländer-Târnoveanu, I., Vasilescu, Fl. (eds.), *Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 2004*, CIMEC, București, 2005, 362-364, 467 (Pl. 41).
- HOLBAN (ed.) 1968 Holban, M. (ed.), *Călători străini despre țările române*, 1, Ed. Științifică, București.
- IFTIMI 2015 Iftimi, S., *Doamnele și domnițele în istoria românilor. Curtea Doamnei în Moldova și Țara Românească*, Ed. Istros, Brăila.
- ILIE, DEJAN (eds.) 2018 Ilie, O., Dejan, M. (eds.), *Ștefan cel Mare. Din istorie în veșnicie*, catalog de expoziție, Ed. Magic Print, Onești.
- IONESCU-NIȘCOV 1975 Ionescu-Nișcov, Tr., *Un călător ceh în Moldova în timpul lui Ștefan cel Mare*, in: *SMIM*, VIII, 205-209.
- IORGA 1928 Iorga, N., *Istoria romanilor prin călători*, I, ediția a 2-a adăugită, Ed. Casa Școalelor, București.
- IORGA 1925 Iorga, N., *Istoria comerțului românesc. Epoca veche*, Ed. Tiparul Românesc, București.
- JOSANU 2023 Josanu, V., *Prezentare la Adrian Andrei Rusu, Ștefan cel Mare și moldovenii din vremea sa*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2022, 584 p. in: *Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române*, seria 5, 42, 358-361.

- KOZAK 1903 Kozak, Eug., *Die Inscrifter aus der Bukovina*, I M Selbstverlage, Viena.
- MAREȘ 2007 (ed.) Mareș, I. (ed.), *Europa necunoscută-Comori din Bucovina/Unbekanntes Europa Schätze aus der Bukowina*, catalog de expoziție, Ed. Lidana, Suceava.
- MAREȘ 2009 Mareș, I., *Biserica Sfântul Gheorghe (Mirăuți) din Suceava-prima catedrală mitropolitană a Moldovei*, Ed. Universității din Suceava, Suceava.
- MATEI 2003 Matei, M. D., *În Mirăuții Evdochiei de Kiev*, in: *Magazin istoric*, 37, 3, 20-25.
- MATEI 2001 Matei, M. D., *Biserica Mirăuților sub lupa arheologilor*, in: Polizu, V., Bradu, M. (eds.) *Un reper al culturii române-momentul Mirăuți*, Suceava, 11-17.
- MATEI 1997-1998 Matei, M. D., *Cercetările arheologice de la Siret (1984-1989). Raport de etapă*, in: *Suceava*, 24-25, 77-140.
- MATEI 1989 Matei, M. D., *Civilizație urbană medievală românească. Contribuții (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea)*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- MATEI 1973 Matei, M. D., *O nouă stemă cu pisanie de la Ștefan cel Mare descoperită la Cetatea de Scaun a Sucevei*, in: *SCIVA*, 24, 2, 323-329.
- MATEI 1963 Matei, M. D., *Contribuții arheologice la istoria orașului Suceava*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- MATEI 1960 Matei, M. D., *Die graue Keramik von Suceava und einige archäologische Probleme des 14. und. Jh. In der Moldau*, in: *Dacia*, N. S., 4, 357-386.
- MATEI, EMANDI 1977 Matei, M. D., Emandi, Em. I., *O casă de orășean din secolul al XV-lea*, in: *SCIVA*, 28, 4, 553-576.
- MATEI et al. 2006 Matei, M. D. (coord.), Batariuc, P. V., Gheorghiu, T. O., Iacob, D. D., *Atlas istoric al orașelor din România. Seria A. Moldova, Fascicula I. Suceava*, Ed. Academiei Române, București.
- MATEI et al. 2001 Matei, M. D., Sion, Gh., Hău, Fl., Gogu, M., Blănaru, V., *Suceava, jud. Suceava. Punct: Curtea Domnească*, in: Angelescu, M. V., Borș, C., Oberländer-Târnoveanu, I. (eds.), *Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 2000*, București, 237-239.
- MIREA 2022-2023 Mirea, A., *Recenzie la Adrian Andrei Rusu, Ștefan cel Mare și moldovenii din vremea sa*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2022, 584 p., ISBN: 978-606-020-429-9, in: *SCIVA*, 73-74, 377-384.
- MIRON et al. (eds.) 1989 Miron, V. Gh., Ceașu, M. Șt., Caproșu, I., Irimescu, G. (eds.), *Suceava-File de istorie. Documente privitoare la istoria orașului 1388-1918*, 1, f. e., București.
- MITREA et al. 1955 Mitrea, B., Diaconu, Gh., Matei, M., Alexandrescu, Al., Constantinescu, N., Martinovici, T., Nicolescu, C., Olteanu, Șt. *Șantierul arheologic Suceava-Cetatea Neamțului*, in: *SCIV*, 6, 3-4, 753-818.
- MUTAFIAN 2018 Mutafian, Cl., *La Saga des Arméniens de l'Ararat aux Carpats*, Ed. Les Belle Lettres, Paris.
- NĂSTUREL 2005 Năsturel, P. Ș., *Steagul de luptă a lui Ștefan cel Mare: prapur bisericesc ori poală de icoană*, in: *Analele Putnei*, I, 1, 47-52.
- NĂSTUREL 2019 Năsturel, P. Ș., *Études d'histoire byzantine et post-byzantine*, Antoche, E. C., Cotovanu, L., Tudorie, I. A. (eds.), Ed. Istros, Brăila.
- NĂSTUREL 1990 Năsturel, P. Ș., *Mélanges roumano-athonites (1)*, in: *AIHAX*, 27, 1-22.

- NĂSTUREL 1965 Năsturel, P. Ș., *Din legăturile dintre Moldova și Crimeea în secolul al XV-lea. Pe marginea unei inscripții grecești*, in: *Omagiu lui Petre Constantinescu-Iași cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, București, 261-266.
- NECULCE 1982 Neculce, I., *Opere*, ediție critică și studiu introductiv Gabriel Ștrempel, Ed. Minerva, București.
- NICOLAE 2005 Nicolae, E., *Invazia asprilor otomani și riposta lui Ștefan cel Mare: emisiunile moldovenești de tip otoman*, in: *AMS*, 4, 124-131.
- NICOLAE 1992-1993 Nicolae, E., *Descoperiri monetare de la Suceava (I)*, in: *BSNR*, 86-87, 179-198.
- NICORESCU 1966 Nicorescu, M., *Noi descoperiri de ceramică monumentală din secolele XV-XVI la Suceava*, in: *ArhMold*, 4, 317-325.
- OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2008-2009 Oberländer-Târnoveanu, E., *Câteva considerații privind evoluția sistemului monetar medieval moldovenesc în lumina analizelor atomice*, in: *MemAntiq*, 25-26, 405-416.
- OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2004a Oberländer-Târnoveanu, E., *Componenta pontică în circulația monetară moldovenească din vremea lui Ștefan cel Mare*, in: *Revista muzeelor*, 40, 3, 63-86.
- OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 2004b Oberländer-Târnoveanu, E., *The coinage of the Genovese settlements of the Western Black Sea shore and on the Danube*, in: *Peuce*, S.N., 2 (15), 285-296.
- OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1992 Oberländer-Târnoveanu, E., *Moldavian merchants and commerce in Constantinople in the 15th century in the „Book of Accounts” of Giacomo Badoer*, in: *ÉBPB*, 2, 165-180.
- OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1991 Oberländer-Târnoveanu, E., *„Tartarian zlots” - a Golden Horde legacy in the monetary terminology and practice of Mediaeval Moldavia and its neighbouring countries*, in: *RRH*, 30, 3-4, 189-220.
- OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU, GURAN, ILIE (eds.) 2011 Oberländer-Târnoveanu, E., Guran, P., Ilie, C. C. (ed.), *Stindardul liturgic al lui Ștefan cel Mare*, catalog de expoziție, Chișinău, 2011.
- PASCAL 2020 Pascal, Al., *Scrisoarea marei cneaghine a Moscovei Elena Stefanovna (Voloșanca) către tatăl ei, Ștefan III (cel Mare): noi aspecte de cercetare*, in: *Analele Putnei*, 16, 1, 219-232.
- PANAITESCU 1994 Panaitescu, P. P., *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, ed. II, postfață, note și comentarii, Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely, Ed. Enciclopedică, București.
- PEGOLITTI 1936 Francesco Balducci Pegolotti, *La Pratica della Mercatura*, ed. A. Evans, The Intelligencer Printing Co. Lancaster, Cambridge.
- PILAT 2004 Pilat, L., *Itinerariile lui Ștefan cel Mare*, in: *Ștefan cel Mare și Sfânt. Atlet al credinței creștine*, Ed. Mușatinii, Suceava, 481-498.
- PÎNZAR 2012 Pinzar, Al., *Câteva observații privitoare la „locul” Bisericii Sf. Dumitru din Suceava și „ograda domnească” în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, in: *Analele Putnei*, 8, 1, 7-16.
- POP, SIMON 2018 Pop, I. A., Simon, Al., *Re de Dacia. Un proiect de la sfârșitul Evului Mediu*, Ed. Școala Ardeleană, Cluj-Napoca.

- POPA, MĂRGINEANU-CÂRSTOIU 1979 Popa, R., Mărgineanu-Cârstoiu, M., *Mărturii de civilizație medievală românească. O casă a domniei și o sobă monumentală de la Suceava din vremea lui Ștefan cel Mare*, Ed. Academiei R.S.R., București.
- POPOVICI 2010 Popovici, R., *Cahle cu acvile bicefale în Moldova medievală (secolele XV-XVII)*, in: *ArhMold*, 33, 255-274.
- PUNGĂ 1994 Pungă, Gh., *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușneanu*, Ed. Universității „Al. I. Cuza” Iași.
- PUȘCAȘU 2021 Pușcașu, V. M., *Necropole medievale în Moldova până la sfârșitul secolului al XVII-lea*, Ed. Vremea, București.
- RĂDVAN 2011 Rădvan, L., *Orașele din Țările Române în Evul Mediu sfârșitul secolului al XIII-lea-începutul secolului al XVI-lea*, Ed. Universității „Al. I. Cuza”, Iași
- RĂDVAN 2010 Rădvan, L., *At Europe's Borders. Medieval Towns in Romanian Principalities*, Brill, Leiden-Boston.
- REZACHEVICI 1981 Rezachevici, C., *Mercenarii în oștile românești în Evul Mediu*, in: *Studii. Revistă de istorie*, 34, 1, 37-73.
- RUSU 2023 Rusu, A. A., *Mănăstirea Bistrița (Neamț) și Alexandru cel Bun. Revizii de interpretare*, in: *SMIM*, 41, 187-228.
- RUSU, LUPESCU, BATARIUC 2018 Rusu, A. A., Lupescu, R., Batariuc, P. V., *Lapidariul Mănăstirii Putna*, Ed. Iacov Putneanul, Sfânta Mănăstire Putna.
- SABADOS 2009 Sabados, M. Il., *Vechi icoane rusești la Mănăstirea Putna*, in: *Ars Transilvaniae*, 19, 109-114.
- SAMSON 2017 Samson, A., *Catalogul colecției de cahle și ceramică decorativă din Muzeul Național de Istorie a României*, Ed. Magic Print, Onești.
- SIMON 2017 Simon, Al., *Al treisprezecelea apostol. Valachorum regulus*, Ed. Argonaut, Cluj-Napoca.
- SIMON 2009 Simon, Al., *The Captain and the Superba: Crusader Moments in the Relations between John Hunyadi and Genoa (October 1444=September 1455)*, in: Dumitran, A., Mádly, L., Simon, Al. (eds.), *Mélanges d'Histoire Générale*, s.n., I/2 *Extincta est lucerna orbis: John Hunyadi and his Time. In memoriam Zsigmond Jakó*, Ed. IDC, Cluj-Napoca, 333-366.
- SIMON 2005 Simon, Al., *Ștefan cel Mare și Matei Corvin. O coexistență medievală*, Ed. Presa universitară Clujeană, Cluj-Napoca.
- SMIRNOVA 2010 Smirnova, E., *Icoane ale maeștrilor ruși din secolul al XV-lea la Mănăstirea Putna. Registrul apostolilor și prăznicarele*, in: *Analele Putnei*, 6, 1, 7-32.
- SZÉKELY 2021 Székely, M. M., *Înrudire, memorie și statut social în Moldova medievală și premodernă*, in: Damean, S. L. (coord.), *Elitele și mecanismele puterii în spațiul românesc (secolele XV-XX)*, Ed. Universitaria-Presa Universitară Clujeană, Craiova-Cluj-Napoca, 29-56.
- SZÉKELY 2012 Székely, M. M., *Născută pentru a fi Doamnă: Maria, ultima soție a lui Ștefan cel Mare*, in: *Analele Putnei*, 8, 1, 315-348.
- SZÉKELY 2010-2013 Székely, M. M., *Imposibila bibliografie. Vieți de femei din Moldova de altădată*, in: *Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași*, s.n., *Istorie*, 56-58, 103-116.

- SZÉKELY 2008 Székely, M. M., *Atributele imperiale ale Cetății Suceava*, in: *Analele Putnei*, 4, 2, 5-14.
- SZÉKELY 2007 Székely, M. M., *Taina mormântului de la Mirăuți. Un indiciu spre dezlegare*, in: *Analele Putnei*, 3, 2, 13-20.
- SZÉKELY 2006a Székely, M. M., „*Acești pani au pierit în războiul cu turcii*”, in: *Analele Putnei*, 2, 1-2, 127-136.
- SZÉKELY 2006b Székely, M. M., *O sanie, un pelerinaj și două broderii: ce se mai poate afla despre Ștefan cel Mare*, in: *Analele Putnei*, 12, 1, 257-286.
- SZÉKELY 2005 Székely, M. M., *Gesturile puterii la Ștefan cel Mare*, in: *Analele Putnei*, 1, 1, 151-160.
- SZÉKELY 1997 Székely, M. M., *Pentru o istorie a vieții zilnice*, in: *Magazin istoric*, 31, 5 (362), 57-59.
- SZÉKELY 1991 Székely, M. M., *Itinerarii domnești: Petru Rareș*, in: *AIHAX*, 28, 285-300.
- SZÉKELY, GOROVEI 2006 Székely, M. M., Gorovei Șt. S., „*Semne și minuni*” pentru Ștefan voievod. *Note de mentalitate medievală*, in: *De potestate: semne și expresii ale puterii în Evul mediu românesc*, Ed. Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 481-498.
- SZÉKELY, GOROVEI 2006 Székely, M. M., Gorovei Șt. S., *Maria Asanina Paleologhina. O prințesă bizantină pe tronul Moldovei*, Ed. Iacov Putneanul, Sfânta Mănăstire Putna
- TĂTARU 2019 Tătaru, C., *La bannière liturgique d'Étienne le Grand*, in: *Broderies de tradition byzantines en Roumanie du XVe-XVIIe siècle. Autour de l'Étendard d'Étienne le Grand*, Paris, 26-33.
- VÉGH 2008 Végh, A., *Reneszánsz kőfaragványok és terrattaelemek a Jagelló-kori Budán. Egy várbely lakóház és leletei*, in: *Mátyás király öröksége. Késő Reneszánsz művészet Magyarországon (16-17. század)*, Budapest, 54-59.
- *** 2022 *Ștefan cel Mare și Sfânt 1457-1504. Portret în legendă*, ed. III, Ed. Iacov Putneanul, Mănăstirea Putna.